

# Liahona



Ko Hono  
Fakahounga'i  
e Me'a'ofa 'o  
Hotau Sinó,  
peesi 34, 42–65

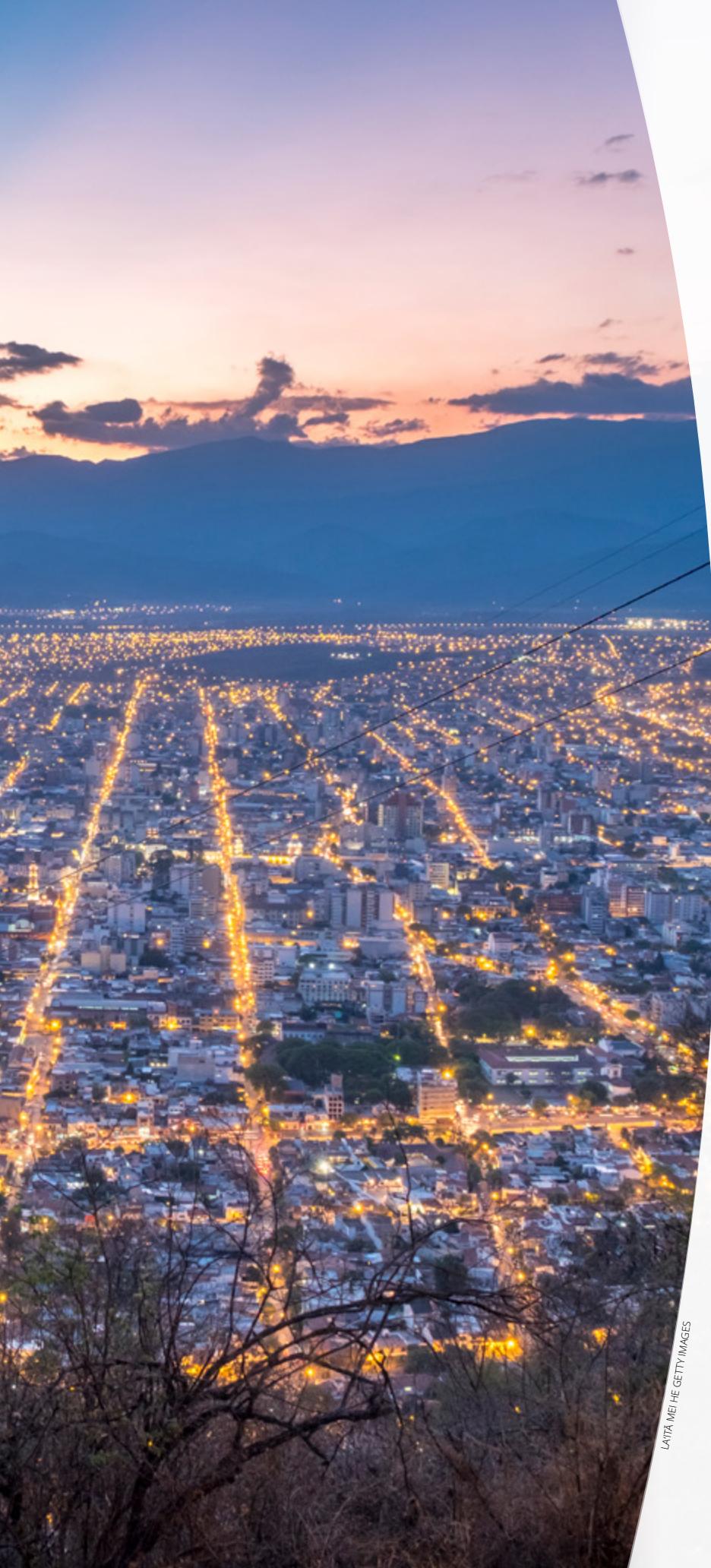
"Te Mau 'Alú kia  
Hai?"—Ko 'Etau  
Fili Taupotu Tahá,  
peesi 12

Ngaahi Tefito'i  
Mo'oni 'e 5 ke  
Tataki Ho'o Fekumi  
ki he Tuí, peesi 20

'OKU 'I  
HENI 'A E  
SIASÍ

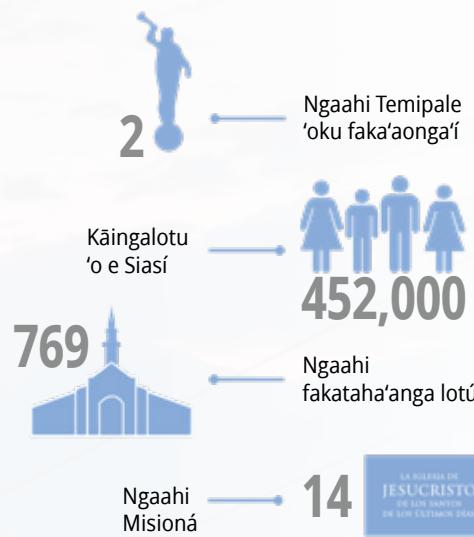
# Salatā Āsenitina





LATTA MEI HE GETTY IMAGES

Ko ha ngaahi mo'oni'i me'a 'eni fekau'aki mo e Siasí i 'Āsenitina:



**1923** 'Oku hiki ha ongo fāmili Siamane ko ha kau mēmipa 'o e Siasí ki 'Āsenitina.

**1925** Ko hono 'ave o 'Apostolo Melivini J. Pālati ki 'Āsenitiná; na'e papaitao ai ha kau mēmipa 'e toko ono.

**1939** Ko e fuofua falelotu na'e langa i 'Amelika Tonga, i Puenosi 'Aalesí.

**2018** Fanonganongo e langa 'o e tempipale Salta Argentina.

 Ko e falelotu 'o e Uooti 'Eli Potesueló

 Ko ha falemahaki 'oku fa'a to'o toto mo 'oatu ki ai 'e he kāingalotú ha vala

'Oku fa'a taku e koló i he lea faka-Sipeiní ko e *Salta la Linda*, ko e "Kolo Faka'ofo'ofa Salataá." 'E toe faka'ofo'ofa ange i he'ene hoko ko ha tu'u'anga ki ha temipalé.

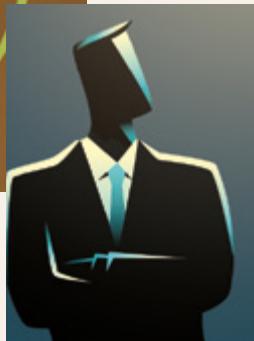


LATTA MEI HE GETTY IMAGES



Ko e Mahu'inga Ta'engata 'o e  
Ngaahi Fili Mā'oni'oní  
*'Eletā Quentin L. Cook*

20



Fanga Ki'i Fili Iiki,  
Ngaahi Nunu'a Lalahi  
*'Eletā Massimo De Feo*

12



'E Lava Nai  
Ke U Tokoni'i  
Ha Taha Ke  
Liliu?  
8

## 'I he Tatau 'o e 'Otuá

**K**o e sinó. Ko ha me'a fakaofa ia, 'ikai ko ia? Kuo tu'o fiha nai ha'o fanongo ki ha pehē 'e ha taha, "Ei, ha'u 'o sio henii?" Ko e hā pē me'a 'e hokó, 'e ala fakaofa pe 'e fakaoli pē, ka 'oku tau feinga ma'u pē ke 'ilo pe ko e hā e me'a 'e lava 'e hotau sinó 'o faí.

Na'e fakatupu kitautolu 'i he 'imisi 'o e 'Otuá. 'E founiga fēfē ha'atau tauhi hotau sinó 'i he hala ke hoko 'o hangē ko 'etau Ongomātu'a Fakalangi? 'E fēfē ha'atau faka'ehi'ehi mei hono ngāue 'aki hotau sinó 'i ha ngaahi founiga 'oku 'ikai totonu ke tau fakahoko?

'Oku kau e ngaahi fehu'i ko íá 'i he taha 'o e ngaahi 'uhinga 'oku fakatefito ai e konga ki he to'u tupú mo e kakai lalahi kei talavou 'o e māhiná ní, 'i he akonaki fekau'aki mo e sinó (vakai peesi 42 mo e 50). 'I he māhiná ni, 'oku mau fakahaa'i e founiga 'oku fakaofa, ma'ongo'ongea, pea fakalangi mo'oni ai 'a e sinó. 'Oku ou 'amanaki 'e lava ke hoko e ngaahi pōpoaki ko 'ení ko ha ma'u'anga tokoni 'aonga ma'u mo ho fāmilí 'i ho'omou ako kau ki he toputapu 'o e sinó.

'I he peesi 50, 'oku fakalotolahí'i ai 'e Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni kitautolu ke tau mapule'i e ngaahi holi 'o hotau sinó, pea ke manatu'i 'oku 'ikai ko e taumuá pē ke ma'u e sinó pea ngata ai. 'Okú ne ako'i 'oku 'omi 'e hotau laumālié 'a e mo'ui ki hotau sinó pea ko hotau ngaahi laumālié 'oku nau fai e filí. 'E lava ke 'aonga e fale'i fakaepalōfita 'a Palesiteni Nalesoni ki he to'u tupú mo e kakai lalahí fakatou'osi.

'Oku ou 'amanaki 'e tokoni atu e ngaahi lea 'a Palesiteni Nalesoni mo e ngaahi pōpoaki kehe 'i he makasini ko 'ení ke ke ongo'i 'a e tuí 'i hono ako'i mo fakamahino'i e me'afoaki fakaofa 'o hotau sino fakamatelié.

J. Ryan Jensen

Ngaahi Makasini 'a e Siasí



# Fakahokohokó

## 5 Ko e Hinga mo e Fakafo'ou 'o e Fa'ahinga 'o e Tangatá—mo e Māmaní ☺

### 6 Ngaahi 'Ata 'o e Tuí: Tomicka Barnes—'Alapama, USA ☺

Ne fakatupu 'e he ngaahi faka'uhinga 'a e kau mēmipá ki he hisitōlia 'o e Siasí ke ne fakafehu'i, ka na'e fakamāloha ia 'e he'ene fakamo'oni ki he Tohi 'a Molomoná.

### 8 Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Ngāue Fakaetauhí: 'E Lava Nai Ke U Tokoni'i Ha Taha Ke Liliu?

Ako mei he me'a 'e fitu ne fakahoko 'e he Fakamo'uí ke fakaafe'i e ni'ihi kehē ke nau liliu.

### 12 Ngaahi lēsoni mei he Fuakava Fo'oú: Fanga Ki'i Fili Iiki, Ngaahi Nunu'a Lalahi

*Fai 'e Eletā Massimo De Feo*

Na'e fakahoko 'e ha fili 'e taha 'i ha fakataha fakaengāue ha faikehekehe lahi.

### 16 Ko e Founga 'Oku Malava ai e Seminelí 'o Fakatupulaki e A'usia Ho Fāmilí 'i he Ha'u, 'o Muimui 'late Aú

*Fai 'e Jeffrey Coleman mo Brittany Ann Reece*

'I hono ako 'o e tohi folofola tatau 'i he Seminelí mo e Ha'u, 'o Muimui 'late Aú 'e tokoni'i ai 'a ho'o fānau to'u tupú ke nau fealea'aki lahi ange 'i ho'omou ako folofola fakafāmilí.

### 20 Ko e Mahu'inga Ta'engata 'o e Ngaahi Fili Mā'oni'oní

*Fai 'e Eletā Quentin L. Cook*

'Oku tau mo'ui 'i ha kuonga fakatu'utāmaki, ka 'e lava ke fakatahataha'i mo fakamāloha kitautolu 'e he ongoongoleleí.

### 28 Ko e Ngaahi Tāpuaki 'o e Mo'ui Fakafalala Pē Kiate Kitá: Ko e Fakatupu Koloa Lelei Tahá ☺

*Fai 'e Michael R. Morris*

'I hono tuku ki tu'a 'a Palanikā mei he'ene ngāuē, na'a ne lavame'a 'i he tokoni mei ha kulupu mo'ui fakafalala pē kiate kita.

### 30 Le'o 'o e Kau Mā'oni'oní 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ☺

'Oku ongo ki ha mēmipa māmālohi e 'ofa 'a ha pīsope; ko hono ma'u 'e ha ongo me'a mali e melinó 'i he lotolotonga 'o ha me'a fakamamahi; ko e lasāniá ko ha me'a ofa taimi tonu; 'oku tokoni e Tohi 'a Molomoná ke ikuna'i 'e ha tangata 'a e ma'unimaá.

### 34 Ko Hono Ako'i 'o e To'u Tupú mo e Fānau Iiki Angé: Ko Hotau Ngaahi Sino Toputapú ☺

*Fai 'e Marissa Widdison*

'Oku totonu ke tau manatu'i ko hotau sinó ko ha me'a ofa ia pea 'oku 'i ai ha ngaahi founga lahi ke tokanga'i 'aki ia.

### 36 Nāunau'ia Fe'unga

'I he konga ko 'eni mei he Kau Mā'oni'oní volume 2, 'oku teuteu e Kau Mā'oni'oní ke nau mavahe mei Nāvū.

### 40 Ngaahi Ngāue 'a e Kau Palesitenisí Faka-'Eliá ☺

☺ Ngaahi Laukonga Nounou

'I he Takafí  
Tā fakatātaa'i 'e  
Scotty Reifsnyder



# Ngaahi vahé

## Kakai Lalahi Kei Talavoú

42

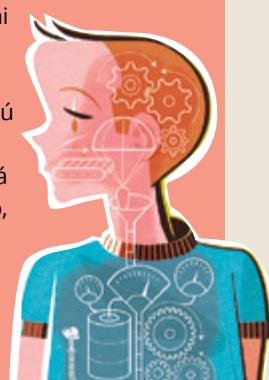
'E lava ke faingata'a hono tauhi e **tu'unga faka'ofo'ofa** 'o e **sinó**. Lau e ngaahi a'usia fakataautaha mei ha kakai lalahi kei talavou kuo nau ako ke **hounga'ia i honau sinó** mo fakatupulaki honau mahu'inga fakataautahá.



## To'u Tupú

50

Fanongo ki he talanoa 'a Palesiteni Nalesoni kau ki he **tāpuaki o ho sinó**, fakamahino e me'a 'okú ke 'ilo kau ki he fono 'o e angama'a mo e Lea 'o e Potó, pea vakai ki he founga 'oku hoko ai **ho sinó ko ha temipalé**.



## Fānaú

'Ilo e founga ke **'ahi'ahi faka'aonga'i ai e tuí**. Ako lahi ange fekau'aki mo e Laumālie Mā'oni'oní. Pea sio pe ko e hā na'e hoko 'i he 'a'ahi 'a 'Eletā 'Enitaseni ki 'Aivoli Kousí.



## NGAAHI FAKAMATALA FAKA'ILEKITULŌNIKA PĒ 'O 'AOKOSÍ



### Founga ke Langaki ai e Loto-Falalá mo e Ngeia Fakaekitá

*Fai 'e he Uelofea mo e Mo'ui Fakafalala Pē Kiate Kitá*

'Oku fie ma'u ke tau ako e ngaahi taukei te nau tokoni'i kitautolu ke ikuna'i e hōloa 'o e ngeia fakaekitá.



### Ko e Ngaahi Feilauau Na'a Ku Fakahoko ke Kau ki he Siasí

*Fai 'e Nickie Guthrie*

Na'e tukuange 'e ha tokotaha kei talavou mei Sikotilani hono ngaahi kaungāme'a motu'a kae ma'u ha ngaahi kaungāme'a lelei 'i he Siasí.

TĀ O E FNEMU NE FA'E JONNA NIKUNISPLASH, TĀ O E KAKAI ULALI KEI TALAVOU NE FA'E TIMOTHY ETHAN HANSEN

## KUMI KE LAHI ANGE

I he Gospel Library pea mo e liahona.lds.org, te ke lava ai 'o:

- Ma'u 'a e makasini lolotongá.
- Ma'u e ngaahi me'a 'oku ma'u faka'ilekitulōnika peé.
- Kumi e ngaahi makasini kimu'a.
- Fakahū ho'o ngaahi talanoá mo e fakamatalá.
- Totongi pe foaki ha me'a'ofa.
- Fakatupulaki e ako 'aki e ngaahi nāunau faka'ilekitulōniká.
- Vahevahe e ngaahi talanoa mo e ngaahi vitiō manakoá.
- Download pe paaki e ngaahi talanoá.
- Fanongo ki he ngaahi talanoa 'okú ke manako aí.

## FETU'UTAKI MAI KIATE KIMAUTOLU

‘Imeili mai ho'o ngaahi fehuí mo e fakamatalá ki he liahona@ChurchofJesusChrist.org.

Fakahū mai ho'o ngaahi talanoa langaki 'o e tuí ki he liahona.ChurchofJesusChrist.org pe meili ki he: *Liahona*, flr. 23

50 E. North Temple Street  
Salt Lake City, UT 84150-0023, USA

AOKOSÍ 2019 VOL. 43 FIKA 8  
LIAHONA 18608 900

Ko e makasini fakavaha'apule'anga 'eni 'a e Siasi 'o SiSū Kalaisi 'o e Kau Mā'on'i oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimu Ní

Ko e Kau Palesitenisí 'Uluaki: Russell M. Nelson, Dallin H. Oaks, Henry B. Eyring

Ko e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá: M. Russell Ballard, Jeffrey R. Holland, Dieter F. Uchtdorf,

David A. Bednar, Quentin L. Cook, D. Todd Christofferson, Neil L. Andersen, Ronald A. Rasband, Gary E. Stevenson, Dale G. Renlund, Gerrit W. Gong, Ulisses Soares

‘Étitá: Randy D. Funk

Kau 'Eitaivá: Brian K. Ashton, Randall K. Bennett, Becky Craven, Sharon Eubank, Cristina B. Franco, Donald L. Hallstrom, Larry S. Kacher, Erich W. Kopischke, Lynn G. Robbins

Talekita Pulé: Richard I. Heaton

Talekita 'o e 'U Makasini 'a Siasi: Allan R. Loyborg

Pule Pisini: Garff Cannon

‘Étitá Pulé: Adam C. Olson

Tokoni 'Étitá Pulé: Ryan Carr

Tokoni Faipákí: Camila Castrillón

Timi ki he Tohi mo e ‘Étitá: Maryssa

Dennis, David Dickson, David A. Edwards, Matthew D. Flinton, Garrett H. Garff, Aaron Johnston, Jon Ryan Jensen, Charlotte Larcabal, Michael R. Morris, Eric B. Murdoch, Joshua J. Perkey, Jan Pinborough, Richard M. Romney, Mindy Selu, Lori Fuller Sosa, Chakell Wardleigh, Marissa Widdison

Talekita Pule Faka'āti: J. Scott Knudsen

Talekita Faka'āti: Tadd R. Peterson

Fokotu'utu': Jeanette Andrews, Fay P.

Andrus, Mandie Bentley, C. Kimball Bott,

Thomas Child, Joshua Dennis, David

Green, Coleen Hinckley, Eric P. Johnson,

Susan Loefgren, Scott M. Mooy, Emily

Chieko Remington, Mark W. Robison,

K. Nicole Walkenhorst

Kou'otineita 'o e Intellectual Property:

Collette Nebeker Aune

Pule he Fakatahataha'i 'o e Makasini:

Jane Ann Peters

Fakatahataha'i: Ira Glen Adair, Julie

Burdett, Thomas G. Cronin, Bryan W. Gygi,

Ginny J. Nilson, Marrissa M. Smith

Kimu'a pea Pāki: Joshua Dennis,

Ammon Harris

Talekita Faipákí: Steven T. Lewis

Talekita Tufakí: Troy R. Barker

Kau Ngāue ki he Liahoná i Tongá:

Tokoni 'Étitá: Patrick Taufa

Tokoni 'Étitá: Heitonga Similai

Ko e totongi ki hono fakakaitoa 'o e ngaahi *Liahona* he ta'u 'oku TOP \$3.60. Ko e tu'a-sila 'eni ke fai mai ki a'i e totongi mo e ngaahi faka'ekéké: Senitā Tu'afangā Nāunaú, Siasi 'o SiSū Kalaisi 'o e Kau Mā'on'i oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimu Ni, PO Box 109, Nuku'alofa, Tongatapu, Tonga. Telefoni (676) 29-176.

Ke ma'u 'a e ngaahi totongi ki ho'o maka-sini 'i he ngaahi fonua mavahé mei he 'unaiteti Siteiti ma Kānāta, 'aliu ki he store.lds.org pe fetu'utaki ki he senitā tu'afangā nāunaú a'i Siasi pe takī fakauoti pe fakakaitoa.

'Omí 'a e ngaahi fakamatalá mo e ngaahi faka'ekéké he 'initanetí i he *Liahona*.lds.org i he meili ki he *Liahona*, Rm. 2420, 50 E. North Temple St., Salt Lake City, UT 84150-0024, USA; pe i-meili ki he liahona@ldschurch.org.

Ko e *Liahona* (ko ha lea i he Tohi 'a Molomoná 'oku 'uhinga ia ko e "kāpasa" pe me'a 'fakahinino") oka pulusí i e Makasini Fakavaha'a Pule'angá i he lea faka'Alapéniá, 'Améniá, Pisilama, Kemputopia, Pulukālai, Sepuanu, Saina, Saina (fakafainogufa'i), Koloésia, Seki,

Tenima'ake, Holani, Pilitania, Esitonía, Fisi, Finilani, Falanise, Siamang, Kalisi, Hungalí, 'Aisileni, 'Irítoneisiá, 'Itali, Siapani, Klipatí, Koleá, Letiviá, Lifueniá, Malakasi, Masesilisí, Mongokóli, Noaué, Pólani, Potukali, Luménia, Lusiá, Ha'amoá, Silovenia, Sipe-ni, Suialani, Suéteni, Suahili, Takaloká, Tahiti, Taireni, Tongá, 'Ukuleini, 'Eitu mo e faka-Vinetinémi. ('Oku hekehehe pē 'a e tu'o lahi hono pulusí, 'o fakatau mo e lea fakafonuá.)

© 2019 'e he Intellectual Reserve, Inc. Ma'u 'a e ngaahi totonu fakalao kotoa pē. Paiki 'i he 'unaiteti Siteiti i he liahona@ldschurch.org.

Fakamatala Ma'u Mafai Pulusí: 'E lava 'e ha ni'ihi fakao'i tuitui 'o hiki ha tatau 'o e *Liahona* ki ha'anau faka'aongá'i fakataautaha 'oku 'ikai fakakomésiale (kau ai ki he ngaahi uiuri faka-Siasi), tuku kehe 'o ka toki fakaha'atu. 'E malava ke fakata'aongá'i etotonu ko 'ení 'i ha fa'ahinga taimi pē. He 'ikai lava ke hiki ha tatau 'o ha nāunaú fakatātā 'oku fakaha'ati atu ai hano fakataputapui 'i he fafa'aki 'oku hā ai e tokotaha 'oku 'a'ana 'a e fakatātā. 'Oku fetonu ke fakatu'asila 'a e ngaahi fetu'ufekau'aki mo e ma'u mafai pulusí ki he Intellectual

Property Office, 50 E. North Temple St., FL 13, Salt Lake City, UT 84150, USA;

USA; 'imeli: cor-intellectualproperty@ldschurch.org.

For Readers in the United States and Canada: August 2019 Vol. 43 No. 8.

LIAHONA (USPS 311-480) Tongan (ISSN

1522-9254) is published monthly by

The Church of Jesus Christ of Latter-day

Saints, 50 East North Temple, Salt Lake

City, UT 84150. USA subscription price

is \$10.00 per year; Canada, \$12.00 plus

applicable taxes. Periodicals Postage Paid

at Salt Lake City, Utah. Sixty days' notice

required for change of address. Include

address label from a recent issue; old and

new address *must* be included. Send USA

and Canadian subscriptions to Salt Lake

Distribution Center at address below.

Subscription help line: 1-800-537-5971.

Credit card orders (Visa, MasterCard,

American Express) may be taken by

phone. (Canada Poste Information:

Publication Agreement #40017431)

POSTMASTER: Send all UAA to CFS (see

DMM 507.1.5.2). NONPOSTAL AND

MILITARY FACILITIES: Send address

changes to Distribution Services, Church

Magazines, P.O. Box 26368, Salt Lake City,

UT 84126-0368, USA.



# KO E HINGA MO E FAKAFO'OU

## 'O E FA'AHINGA 'O E TANGATÁ— PEA MO E MĀMANÍ

6  
**O**ku tau foua kotoa 'a e fānau'i, mo'uí, maté, mo e toetu'u—pea 'oku pehē pē foki mo e māmaní. Na'e fānau'i 'a e māmaní ('o fakafou 'i he Fakatupú), na'e papitaiso 'i he vaí ('o fakafou 'i he Tāfeá), pea 'e papitaiso 'aki 'a e afí ("o ka hā'ele mai 'a e 'Eikí . . . pea 'e hoko 'o vaia 'a e ngaahi 'elemēnití 'i he fu'u vela lahi" [Molomona 9:2]), pea 'e fakafo'ou 'o hangē ha toetu'u.<sup>1</sup>

### 3. Ko e Māmaní mo e Tu'unga Fakamā'oni-'oni 'a e Fa'ahinga 'o e Tangatá:

"I he Hā'ele 'Anga Ua Mai 'a e 'Eikí, 'e toe fakafoki 'a e māmaní . . . ki hono tu'unga fakapalataisí pea hoko 'o fo'ou."<sup>5</sup>

"Ko ia, 'e fakamā'oni'oni'i [e māmaní]; 'io, neongo 'e mate ia, ka 'e toe fakaake ia," pea 'e ma'u 'e he kau angatonú 'a e pule'anga fakasilesitalé ('a e māmaní kuo fakamā'oni-'oni'i) (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:17–26).



### 1. Ko e Māmaní mo 'Ātama mo 'Ivi 'i he Tu'unga Fakapalataisí:

"Ko e 'uluaki fakatupu fakatu'asino eni 'o e ngaahi meá kotoa . . . na'e natula fakapalataisi."<sup>2</sup> Hili pē 'a e Fakatupú, ne 'ikai ha me'a 'e fakamatelie pe mo'ulaloa ki he maté.<sup>3</sup>

### 2. Ko e Māmaní mo e Tu'unga Hinga 'a e Fa'ahinga 'o e Tangatá:

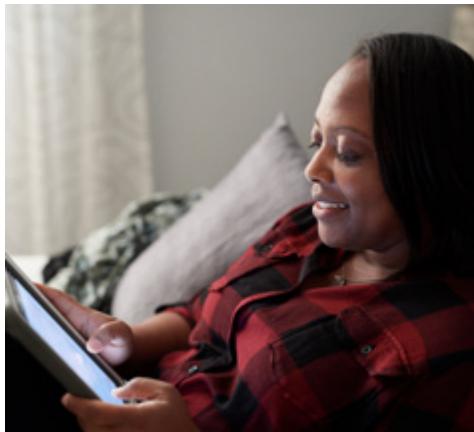
"Na'e tō e māmaní 'i he mala'ia na'e hoko 'i he hinga 'a [Ātama mo 'Ivi], pea . . . 'i hono huhu'i e tangatá, 'e pehē 'a e māmaní 'i hono toe fanau'i fo'ou."<sup>4</sup>

### NGAAHI FAKAMATALÁ

- Vakai, James E. Talmage, *Jesus the Christ* (1916), 322.
- Bruce R. McConkie, "Christ and the Creation," *Ensign*, June 1982, 9.
- Vakai, Robert L. Millet, "The Man Adam," *Liahona*, Feb. 1998, 17.
- James E. Talmage, *Jesus the Christ*, 322; vakai foki, Sēnesi 3:17.
- Russell M. Nelson, "The Creation," *Liahona*, July 2000, 85.

## Tomika Pānesi

'Alapama, USA



*Na'e 'ikai ko e 'ilo 'a Tomika kau ki he tapui 'o e lakanga fakataula'eikí ne ue'i ai 'ene tuí; ka ko e fakamahamahalo ne fai 'e ha Kāingalotu 'e ni'ihi 'o e Siasí ki he fakataputapuí. Na'e fehangahangai 'a Tomika mo ha fili: mavahe mei he Siasí pe piki ki he va'a ukameá. Kae mālō mo e Tohi 'a Molomoná, na'á ne piki ma'u.*

LESLIE NILSSON, FAITAÁ

Ne lea 'aki 'e he kakaí ha ngaahi me'a hangē ko e, "Ne 'ikai ke ke lototo'a 'i he tau 'i he langí" pe, "Oku 'ikai ke ke fu'u poto pe faivelenga." Ne 'ikai lēlei 'e he ngaahi me'a ko iá e me'a ne u 'ilo'i 'oku mo'oni mei he'eku fine'eikí, mei he kāingalotu 'uli'uli kehe 'o e Siasí 'oku nau hoko ko ha ngaahi sīpinga lelei 'o e tuí, na'a mo e kakai 'uli'uli faivelenga 'i tu'a 'i he Siasí.

Na'á ku foua ha vaha'a taimi, ko ha holafa 'a e tuí, 'i he'eku fakakaukau te u lava pē 'o li'aki kotoa ia. Ka 'i he momeniti ko iá, na'á ku fakakaukau, "Oku mo'oni nai e Tohi 'a Molomoná? 'Okú ke tui nai 'oku mo'oni ia?"

'E lava pē ke u tali, "'lo, ta'e toe veiveiu, 'oku ou tui 'oku mo'oni ia." Pea na'e talamai 'e he Laumālié, "Kapau 'oku mo'oni 'a e Tohi 'a Molomoná, ta 'oku mo'oni e me'a kehe kotoa pē."

Ko e 'uhinga ia ne u kei nofo ai pē ái.

### 'ILO LAHI ANGE

Vakai lahi ange kau ki he fononga 'a Tomika 'i he tuí, 'o kau ai ha ngaahi la'itā lahi ange, 'i he Gospel Library pe tatau faka'ilekitulōnika 'o e fakamatala ko 'ení 'i he [liahona.lds.org](https://liahona.lds.org).

Laukonga fekau'aki mo e founiga ne piki ma'u ai 'a 'Eletā 'Etuate Tupe 'o e Kau Fitungofulú ki he'ene tuí, hili 'ene 'ilo fekau'aki mo e fakangatangata e lakanga fakataula'eikí kimu'a he 1978 'i he [lds.org/go/8196](https://lds.org/go/8196).



# Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Ngāue Fakaetauhí 'E LAVA NAI KE UTOKONI'I HA TAHA KE LILIU?



*'Io. Kae mahalo 'e kehe ho fatongiá mei he me'a na'a ke fakakaukau ki ai.*

**N**e ngaohi kitautolu mo ha tu'unga malava ke liliu. Ko taumu'a 'o 'etau a'usia fakamatelié ke tupulaki ki hotau tu'unga malava fakalangí. Ko e taha 'o 'etau ngaahi taumu'a taupotu taha 'i he ngāue fakaetauhí, ke tokoni'i e ni'ihi kehé ke ha'u kia Kalaisi pea fakahoko e ngaahi liliu 'oku fie ma'u ke nau foki ai ki Hono 'aó. Ka koe'uhí ko 'enau tau'atāina ke filí, 'oku fakangatangata pē hotau fatongia ke tokoni'i kinautolu ke nau anga faka-Kalaisi angé.

Ko ha ngaahi lēsoni ma'ongo'onga eni 'e fitu mei he Fakamo'uí ki he founга te tau lava ai 'o tokoni'i e ni'ihi kehé ke hangē ko Iá.

## 1. 'Oua Na'a Ke Manavasi'i ke Fakahoko ha Liliu

Ne 'ikai manavasi'i e Fakamo'uí ke fakaafe'i e ni'ihi kehé ke nau li'aki e ngaahi founга motu'a pea tali 'Ene ngaahi akonakí. Na'a Ne fakaafe'i 'a Pita mo Sēmisi ke li'aki 'ena ngāue pea "ke [na] toutai tangata" (Ma'a'ke 1:17). Na'a Ne fakaafe'i e fefine ne mo'ua 'i he fe'auakí ke "alu pea 'oua 'e toe fai angahala" (Sione 8:11). Na'a Ne fakaafe'i e talavou koloa'iá ke tuku 'ene pikitai ki he ngaahi me'a fakamāmaní kae muimui kiate Ia (vakai, Ma'a'ke 10:17–22). 'E lava foki ke tau lea fakahanga-tonu mo anga'ofa fakatou'osi 'i he'etau fakaafe'i e ni'ihi kehé ke fakahoko ha ngaahi liliu pea muimui ki he Fakamo'uí.



## VAHEVAHE HO'O NGAahi A'USIÁ

'Omi ho'o ngaahi a'usiá i ho'o ngāue fakaetauhi ki he ni'ihi kehé pe 'i he'enau ngāue fakaetauhi atu kiate koé. 'Alu ki he liahona.lds.org pea lomi'i i he "Submit an Article or Feedback."

## 2. Manatu'i Ko e Fili Ia 'Anautolu ke Liliú

He 'ikai lava ke fakamālohi'i e fa'ahinga liliu 'oku fakaafe'i 'e he Fakamo'uí. Na'e akonaki mo fakaafe e Fakamo'uí, ka na'e 'ikai ke Ne fakamālohi'i. Na'e "alu mamahi" 'a e talavou koloa'iá (Mātiu 19:22). Ne fili 'e ha tokolahi 'o 'Ene kau ākonga i Kāpaneumé ke "foki ki mui," pea na'a Ne fehu'i ki he Toko Hongofulu Mā Uá pe te nau toe 'alu foki mo kinautolu (vakai, Sione 6:66-67). Ne fili ha ni'ihi 'o e kau muimui 'o Sione Papitaisó ke muimui ki he Fakamo'uí, ka ne 'ikai pehē ha ni'ihi (vakai, Sione 1:35-37; 10:40-42). Te tau lava 'o fakaafe'i e ni'ihi ke nau hangē ko Iá, ka he 'ikai lava ke tau fakahoko e fili ke liliú ma'anau-tolu. Pea kapau kuo te'eki ai ke nau fili ke liliu, 'oku 'ikai totonu ke tau loto-fo'i-pea 'ikai foki totonu ke tau ongo'i kuo tau tōnounou.

## 3. Lotu ke Malava e Ni'ihi Kehé 'o Liliú

Lolotonga e Lotu Hufekina 'a Sisuú, na'a Ne kole ki he 'Otuá ke fakahaoifi 'Ene kau ākongá mei he koví, ke nau hangē ko Ia mo e Tamaí, pea fakafonu kinautolu 'e he 'ofa 'a e 'Otuá (vakai, Sione 17:11, 21-23, 26). Pea 'i He'ene 'afio'i 'e fie ma'u 'e Pita ha mālohi 'i he'ene ngaahi ngāue ke tupulaki 'i hono fatongiá, ne lotua ia 'e he Fakamo'uí (vakai, Luke 22:32). 'E lava ke fai 'e he'etau ngaahi lotú ha faikehekehe (vakai, Sēmisi 5:16).



#### 4. Ako'i Kinautolu ke Falala ki Hono Mālohi

Ko e Fakamo'uí pē 'e lava ai ke tau liliu mo'oni mo tupulaki ki he ivi malava fakalangi 'oku tau ma'u kotoá. Ko Ia "ko e hala, mo e mo'oni, pea mo e mo'ui: 'oku 'ikai ha'u ha tangata 'e taha ki he Tamaí, kae 'iate [Ia]" (Sione 14:6). Ko Hono mālohi pē 'e lava ke "liliu [ai] 'a e ngaahi me'a vaivá ko e mālohi" (Eta 12:27). Na'e tupu mei Hono mālohi fakaleléi 'a e malava 'a 'Alamā ko e Si'i 'o liliú (vakai, 'Alamā 36:16–23). Te tau lava foki 'o ako'i e ni'ihi kehé ke nau falala ki he Fakamo'uí koe'uhí ke nau lava foki 'o ma'u hono mālohi faifakama'a 'i he'enau mo'uí.

#### 5. Tokanga'i Kinautolu 'i he Tu'unga Te Nau Lava 'o A'usia

'E lava ke hoko e 'ofá mo hono tali e ni'ihi kehé ko ha ivi takiekina mālohi ki he liliú. Ne nofo e fefine he vaitupú mo ha tangata ne 'ikai ko hano husepániti. Na'e "ofo [e kau ākonga 'a Sisúú] 'i he'ene talanoa mo e fefiné"

(Sione 4:27), ka na'e tokanga ange 'a Sisú ki he me'a te ne lava 'o a'usia. Na'a Ne ako'i ia mo 'oange ha faingamālie ke liliu, pea na'a ne fai ia. (Vakai, Sione 4:4–42.)

'I he'etau fakafeangai ki he ni'ihi kehé tu'unga 'i honau kuohilí kae 'ikai ko e tu'unga te nau ala a'usia, te tau lava ai 'o ta'ofi kinautolu. Ka te tau lava 'o fakamole-mole'i mo fakangaloki e ngaahi fehalaaki 'o e kuohilí. Te tau lava 'o tui 'e liliu e ni'ihi kehé. 'E lava ke tau tukunoá'i e ngaahi vaivá kae 'ohake e ngaahi me'a lelei he 'ikai lava ke nau 'ilo'i 'iate kinautolú. "'Oku 'i ai hotau fatongia ke 'oua na'a tau vakai ki he kakaí 'i he tu'unga 'oku nau 'i aí, ka 'i he tu'unga te nau ala a'usia."<sup>1</sup>

#### 6. Tuku ke Nau Fononga Fakatatau mo Honau Tu'unga Malavá

'Oku fie ma'u ha taimi ki he liliú. Kuo pau ke tau "fai atu ai pē 'i he fa'a kātaki kae 'oua ke fakahaoaoa'i [kitautolu]" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 67:13). Na'e fa'a kātekina 'e Sisú e ni'ihi kehé na'a mo hono

## FAKAAFE KE NGĀUE

Ko e hā te ke lava 'o fai he uiké ni ke fakaafe'i mo poupou'i e ni'ihi kehé 'i he'enau feinga ke liliu mo hoko 'o hangē ko e Fakamo'u?



akonekina 'a kinautolu ne nau fakafepaki'i Iá, 'o fakomo'oni'i Hono fatongia ne foaki kiate Ia 'e He'ene Tamaí mo tali 'enau ngaahi fehu'í (vakai, Mātiu 12:1–13; Sione 7:28–29). Te tau lava 'o kātekina e ni'ihi kehé mo poupou'i kinautolu ke nau fa'a kātaki 'iate kinautolu pē.

### 7. 'Oua Na'a ke Fo'i Kapau Te Nau Foki ki He'enau To'onga Motu'

Hili e pekia 'a Kalaisí, ne a'u pē kia Pita mo ha ni'ihi 'o e kau 'Apostolo kehé, ne nau foki ki he me'a na'a nau angamaheni ki aí (vakai, Sione 21:3). Na'e fakamanatu ange 'e Kalaisí kia Pita 'oku fie ma'u ke ne "fafanga ['Ene] fanga sipi" (vakai, Sione 21:15–17), pea na'e foki 'a Pita ki he ngāué. 'E lava foki ke mātu'aki faingofua e foki ki he ngaahi founga ki mu'a. 'E lava ke kei hoko-hoko atu 'etau poupoú 'aki ha'atau fakalotolahi angavai-vai fakataha mo ha ngaahi fakaafe ue'i fakalaumālie ke hokohoko atu e muimui ki he Fakamo'uí mo feinga ke hoko 'o hangē ko Iá.

## Tuku ke Tupulaki e Ni'ihi Kehé

Ne fai 'e 'Eletā Sefli R. Hōlani 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e talanoa ko 'ení kau ki hono tuku ke tupulaki e ni'ihi kehé: "Na'e fakahā mai kiate au 'i ha me'a 'e taha ha talavou kuo ta'u lahi 'ene hoko ko e fakama'unga 'o e ngaahi faka'aluma kotoa pē 'i hono 'apiakó. Na'e 'i ai 'ene ngaahi palopalema, pea na'e faingofua ki hono to'ú ke nau fakamatatalili'i. 'I he konga ki mui 'o 'ene mo'uí na'a ne hiki mei ai. Na'e faifai pea kau ki he sōtia tau'utá pea a'usia ha ngaahi tu'unga lavame'a 'o ne ako mo mavahe mei hono kuo hilí. Ko e me'a ne mahulu haké, 'o hangē ko e tokolahí 'oku 'i he ngāue fakakautau, na'a ne 'ilo hono faka'ofa mo faka'e'i eiki 'o e Siasí pea hoko ai 'o mālohi mo fiefia ai.

"Pea, hili ha ngaahi ta'u, ne foki mai ki he kolo 'o 'ene kei tupu haké. Ko ha tokolahí 'o hono to'ú kuo nau 'osi hiki ka na'e 'ikai ke nau hiki kotoa. 'Oku pehē, ko e taimi na'e foki mai ai kuo lavame'a mo 'osi fanau'i fo'oú, ne kei 'i ai pē 'a e kau tama fakakaukau tatau na'e 'i ai ki mu'a, 'o talitali 'ene foki maí. Ko e fakakaukau 'a e kakai 'o hono kolo tupu'angá, ko e taha tatau ai pē 'eni ko 'me'a.' . . .

"Ko e si'i feinga tāmate ko ia ne fai 'e he tangatá ni ke si'aki 'a e me'a 'o e kuo hilí kae puke 'a e pale ne tuku 'e he 'Otuá 'i mu'a 'iate iá, na'e kamata ke hōloa māmālie kae 'oua kuo mate ia 'i he founga na'e mo'ui ai 'i he'e kei tupu haké. . . . Me'a pango, pea toe fakamamahi lahí he na'e toe 'ākilotoa ia . . . 'e kinautolu na'a nau fakakaukau 'oku mahu'inga ange hono kuohilí 'i si'ono kaha'ú. Na'a nau lava 'o to'o mei hono nimá 'a e me'a na'e foaki ange 'e Kalaisí. Pea si'i mālōlō loto mamahi, ka na'e 'ikai ko hano kihí'i fo'ui. . . .

*"Tuku ke fakatomala 'a e kakaí. Tuku ke tupulaki 'a e kakaí. Tui 'e lava 'a e kakaí 'o liliu mo tupulaki."*<sup>2</sup> ■

## NGAAHI FAKAMATALÁ

1. Thomas S. Monson, "Vakai ki he Ni'ihi Kehé 'i he Tu'unga Te Nau A'usiá," *Liahona*, Nov. 2012, 70.
2. Jeffrey R. Holland, "Ko e Lelei Tahá 'Oku Te'eki ke A'usia," *Liahona*, Sānuali 2010, 19, 20.



# Fanga Ki'i Fili liki, Ngaahi Nunu'a Lalahi

Te tau tali fēfē e fehu'i 'a e māmaní,  
“Ikai 'okú ke fie 'alu foki mo koe?””

**T**alu mei he'eku kei tamasi'i mo 'eku sai'ia ma'u pē 'i he Fuakava Fo'ou. 'Oku ou manako ke lau fekau'aki mo hono ako'i 'e he Fakamo'uí e ngaahi tefito'i mo'oni ta'engatá ki He'ene kau ākongá 'ia ne liliu ai e toenga 'o 'enau mo'uí.

'Oku fakaofo foki kiate au e founiga kuo liliu ai 'e he ngaahi tefito'i mo'oni tatau pē ko 'ení 'eku mo'ui fakatāutahá 'i ha ngaahi founiga lahi. Kuó u mamata he taimi ki he taimi, 'i he'etau mo'ui 'aki e ngaahi akonaki 'a e 'Eikí, 'e lava ke iku 'etau ngaahi filí, pea na'a mo e fanga ki'i fili ikí, ki ha ngaahi nunu'a lalahi.



**Fai 'e 'Eletā**  
**Massimo De Feo**

'O e Kau  
Fitungofulú

### Ko 'Eku Ki'i Fili "Si'isi'i"

'I he ngaahi ta'u lahi kuo hilí, 'i he'eku hoko ko ha pule ngāue fo'ou, na'a ku folau ki 'Amelika Tonga ke kau atu ki ha fakataha ngāue mahu'inga ne fai 'e ha kau 'ōfisa ma'olunga 'o e potungāue fakapule'anga na'a ku ngāue aí.

'I he ngata'anga 'o e 'uluaki pō 'o e konifelenisí, ne fanonganongo 'e he "pule lahi" 'o e kautahá ha 'ekitiviti makehe ki he pō ko iá. 'I he'ene fakapapau'i 'e hounga'ia e taha kotoa 'i he'ene fokotu'ú, na'a ne polepole ke pehē: "Koe'uhí ke fakahaa'i 'emau hounga'ia 'iate kimoutolú, 'oku mau fakaafe'i kimoutolu kotoa he poó ni ki ha pō 'eve'eva makehe, 'o 'a'ahi ki he ngaahi fale hulohula 'i he loto koló 'oku 'iloa koc'uhí ko ha inu kava mālohi makehe. Te tau 'ahi'ahi'i e ngaahi ifo kehekehe 'o e inu ko iá pea fili pe ko e fale hulohula fē 'oku lelei taha 'ene ngaohi e inu ko iá. 'E 'i ai ha fe'auhi mo ha taha ke ikuna. Pea 'oua te mou hoha'a, te u totongi kotoa 'e au, ko 'eku talitali makehe ia kimoutolú."

'I he pasipasi'i 'e he taha kotoa 'ene palaní, na'a ne tānaki mai ha fehu'i 'o 'ikai fie ma'u ha tali: "'Oku 'i ai ha taha 'e 'ikai 'alu? Lea he taimí ni pe 'oua na'a ke toe lea!"

'I he toe pasipasi'a e taha kotoá, na'a ku fakakaukau 'e fakamā ke u lea 'aki ha me'a 'i mu'a 'i he fu'u kakai ko iá, ke fehangahangai mo e faka'amu 'a e pulé 'o pehē ko ha me'a'ofa lelei mo'oni ia.

Ka neongo iá, 'i ha ki'i lau sekoni, na'a ku fakakaukau'i e me'a ke faí. Ne u hiki hoku nimá, koau pē na'a ku fai peheé. Pea 'i ha founiga ne fakatupu manavahé, na'a ne fehu'i pe ko e hā e me'a ke u lea ki aí. Ne te'eki ai ke u fanongo 'i ha fakalongolongo ne fu'u lōngonoa pehē 'i he'eku mo'uí!

Na'a ku pehē ange: "Tangata'eiki, 'oku ou fakamālō atu 'i ho'o foaki anga'ofá, ka he 'ikai ke u kau mo kimoutolu he poó ni."

Hili ha toe fakalongolongo, ne toe lōngonoa ange ia 'i he me'a na'a ku fakakaukau 'e hokó, peá ne fehu'i mai, "Ko e hā hono 'uhingá?" 'I he momeniti ko iá, ne mei lava pē ke u

fa'u ha ngaahi 'uhinga lelei—'o pehē 'oku ou puke pe 'i ai ha telefoni mahu'inga ne pau ke u fakahoko ki ha feitu'u kehe he māmaní pe ko ha toe 'uhinga kehe te ne to'o atu meiate au e fakamā 'ilonga lelei ko 'ení. Ka na'a ku talaange e mo'oni mahinongofuá 'o pehē, 'i he'eku hoko ko e mēmipa 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Ma'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku 'ikai ke u inu kava mālohi.

### "Te Mau Fiefia ta'e Te Ke Kau Ai"

Hili ha'ane fakakaukau 'i ha ki'i momeniti, ne faifai peá ne pehē mai, "Ta te mau fiefia ta'e te ke kau ai." Pea na'a ne pehē ange ki he ni'ihi kehé, "Muimui mai. Tau ò 'o fiefia! Tukunoa'i pē ia."

'Oku ou kei manatu'i pē e ongo mai 'enau katá 'i he'enau mavahe mei he loki konifelenisí kae tuku toko taha pē aú. Kuó u fakatokanga'i 'i he ngaahi taimi lahi, ko hono fili 'o e 'Eikí, 'o hangē ko hono ako'i 'e Palesiteni Tōmasi S. Monisoní (1927–2018), 'oku kaunga kotoa ia ki hono fili e 'totonu 'oku faingata'a, kae 'ikai ko e me'a hala 'oku faingofuá,"<sup>1</sup> 'o a'u pē ki he faingata'a 'o e tu'u toko tahá.

'I he'eku lue ki hoku lokí 'oku ou manatu'i 'eku fanongo ki ha le'o makehe 'i he'eku fakakaukaú: "'Ikai 'okú ke fie 'alu foki mo koe?" Ne u ki'i mo'utafu'ua, ka ne fakafokifā 'ene ha'u ki he'eku fakakaukaú e ngaahi lea 'a Saimone Pita ki he Fakamo'uí Na'a ne tali ki he fehu'i tatau pē ko iá, "'Eiki, te mau 'alú kia hai? 'oku 'iate koe 'a e ngaahi lea 'o e mo'ui ta'engatá" (Sione 6:68).

'I he ongo ko 'eni 'o e melino fo'oú, ne u ongo'i 'o hangē ne takatakai'i pea pukepuke hake au 'e he kau 'āngeló. Neongo na'a ku toko taha, ka ne 'ikai ke u ongo'i tuenoa. 'I he'eku fili e 'Eikí mo tu'u ma'u 'i he'eku ngaahi tefito'i mo'oni, ne u 'ilo'i ai 'i he'etau fili e 'Eikí, 'e lava ke li'aki toko taha kitautolu 'e he māmaní, ka he 'ikai teitei li'aki kitautolu 'e he Fakamo'uí.

## Iiki ka 'oku Lalahi

'E hā ngali iiki e ngaahi fili 'oku tau fai faka'ahó, ka 'oku 'i ai ma'u pē ha ngaahi me'a mo'oni mo ha ngaahi nunu'a lalahi te ne 'omi, 'o lelei pe kovi.

Ko hono mo'oní, hili ha ngaahi ta'u si'i mei he 'aho ko iá, ne 'a'ahi mai 'a e pule tatau ki homau 'ōfisi 'i Lomá. Na'á ne kei hoko pē ko e tangata tatau, fonu 'i he mālohi mo e mafai. Na'á ne toe hā ngali fakailifia pē kiate kimautolu kotoa.

Ka 'i he taimi ko 'ení, hili e ngaahi fakatahá kotoa, na'á ne fakafetaulaki mai 'i ha founiga kehe. Na'e faka'ohovale 'ene anga'ofá. Na'á ne talamai 'okú ne kei manatu'i pē e 'aho na'á ku tu'u ma'u ai 'i he me'a 'oku ou tui ki aí. Hili iá, na'á ku 'ohovale 'i he'ene kole mai pe te u tali ke hoko ko e pule 'o e kautahá ki 'Iulope kotoa, 'a ia ko ha faingamālie lahi fau ia ki he'eku ngāue ma'u'anga mo'uí. 'I he'ene

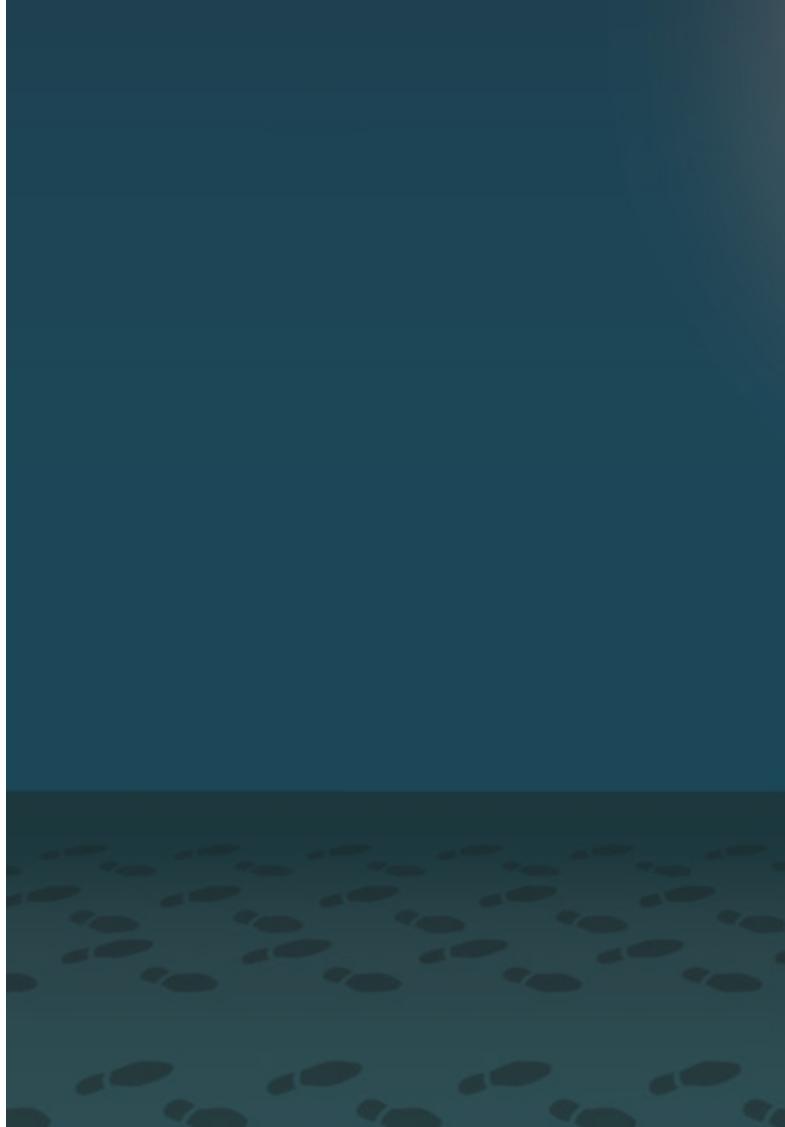
'I he'etau fili e Fakamo'uí,  
he 'ikai te Ne teitei li'aki kitautolu.

feinga ke fakalotoa au ko e me'a lelei e ngāue fo'oú 'i he lau ki he vahé, fefolau'ákí, mo e ngaahi lelei 'e ma'u aí, ka ko e me'a na'á ne fakahoko e faikehekehé ko 'ene pehē mai: "Oku 'ikai ke mau sio pē ki he ngaahi tu'unga fakaako leleí. 'Oku mau fie ma'u ha kakai angatonu, te nau tu'u ma'u 'i he'enau ngaahi teftito'i mo'oní. 'Oku mau fie ma'u ha kakai hangē ko koé."

Ne u ofo 'i he'eku fanongo ki he ngaahi lea ko iá, ke vakai atu kuo ue'i lahi ia 'e he'eku ki'i fili si'isi'i ke tu'u ma'u 'i he me'a na'á ku tui ki aí 'i he ngaahi ta'u kimu'a. Ne faifai pea iku 'eku ki'i fili si'isi'i ko ha tāpuaki lahi ia kiate au, fakatu'asino mo fakalaumālie fakatou'osi. Ko e me'a fakaolí, he ko e kongia 'o hoku fatongia fo'oú, ne u hoko ai ko e supavaisa 'o e tokolahi taha 'o e kau pule ne nau kata'i au 'i he ngaahi ta'u ki mu'a.

## Ko e Fili Tonú

Na'e pehē 'e Palesiteni Monisoni, "I he'etau fakalaualuloto ki he ngaahi fili 'oku tau fai faka'aho 'i he'etau mo'uí—tatau



ai pē pe ko e fili ko 'ení pe ko e fili ko 'eé—kapau te tau fili 'a Kalaisi, ta kuo tonu 'etau fili."<sup>2</sup>

Ne ako'i foki 'e he 'Apostolo ko Paulá ko e fili lelei taha ma'u pē 'e lava ke te fakahokó ko hono fili 'o e 'Eikí: "Pea 'oku tau 'ilo 'oku fengāue'aki fakataha 'a e ngaahi me'a kotoa pē ke lelei ai 'akinautolu 'oku 'ofa ki he 'Otuá" (Loma 8:28).

'I he 'aho kotoa pē, ko e mo'oni 'e tataki 'e he ngaahi fili 'oku tau fai e me'a te tau a'usia. 'I he'etau fili e 'Eikí, hangē ko e lea 'a Palesiteni Monisoni "kuo tau fai e fili tonú," koe'uhí, hangē ko e lea 'a Paulá "e fengāue'aki e ngaahi me'a kotoa pē ki he lelei 'anautolu 'oku 'ofa ki he 'Otuá."

'Oku tau fa'a momou he taimi lahi ke fai e ngaahi fili tottonú koe'uhí ko 'etau feinga ke fakahōifua ki he 'Eikí ta'e te tau faka'ita'i 'a Sētané. Ka he 'ikai ke tau lava 'o fakahōifua ki he 'Otuá ta'e te tau faka'ita'i 'a Sētane. He 'ikai pē lava ke tau tauhi ha 'eiki 'e toko ua. Ko 'etau fili taupotu tahá ma'u pē ke mo'ui 'aki e ongo fuofua fekaú 'i hono fakamahu'inga'i tottonú: Ke fuofua tauhi ki he 'Otuá pea toki hoko ki hotau kaungā'apí, pe fakamu'omu'a 'a e fekau hono uá 'i he fuofua



fekaú ‘aki e feinga ke fiefia e ni‘ihi kehé kumu‘a pea tau fakahōifua ki he ‘Otuá (vakai, Mātiu 22:37-39).

### Tu‘u ko ha Kau Fakamo‘oni

Ko e fuakava fakamāmani lahi taha ‘oku tau fakahoko ‘i he papitaiso‘ko e “tu‘u ko e kau fakamo‘oni ‘o e ‘Otuá ‘i he taimi kotoa pē pea ‘i he me‘a kotoa pē, pea ‘i he feitu‘u kotoa pē te mou ‘i ai,” (Mōsaia 18:9; tānaki atu hono fakamamafa‘i). Ko e fuakava ko iá ko ha fili ia ‘oku tau fai tu‘o taha pea ta‘engata, ke tu‘u ma‘u ‘i he‘etau tuí ko ha kau fakamo‘oni ‘o e ‘Otuá ‘i he mōmeniti kotoa ‘o ‘etau mo‘u. Ko e tāpuaki kuo tala‘ofa mā ko e taumalingi mai ‘a e Laumālié kiate kitautolu (vakai, Mōsaia 18:10).

Ko e māmaní, ko hotau ngaahi kaungāme‘á, mo e kakai ‘oku ‘ikai ke tau ‘inasi ‘i he ngaahi tu‘unga ‘ulungaanga tataú, te nau fakahoha‘asi kitautolu, ko ha ngaahi hohā‘a ‘oku tupu mei he‘etau feinga ke mo‘ui ‘aki e fono fakasilesitalé ‘i ha māmaní fakatilesitiale. Ko e mo‘oni ‘oku ‘ikai ko ha me‘a faingofua ke tau mo‘ui angatonu ‘i ha māmaní fai angahala.

*Ko e mo‘oni ‘oku ‘ikai ko ha me‘a faingofua ke tau mo‘ui angatonu ‘i ha māmaní fai angahala. Ka ‘oku tau ma‘u e tala‘ofa ‘e taumalingi hifo e Laumālié ‘i he‘etau tu‘u ko e kau fakamo‘oni mo‘oni ‘o e ‘Otuá.*

‘I he taimi ‘e ni‘ihi ‘e malava ke ‘asi ia ko ha faingata‘a lahi. ‘I he taimi ‘e ni‘ihi ‘e malava ke ‘asi ia ko ha palopalema faka‘aho. Ka ‘oku tau ma‘u e tala‘ofa ‘e taumalingi hifo e Laumālié ‘i he‘etau tu‘u ko e kau fakamo‘oni mo‘oni ‘o e ‘Otuá. ‘I he‘etau lotu ki he Tamai Hēvaní, te Ne tāpuekina kitautolu ‘aki e mālohi ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní, ‘o ‘omi e tokoni makehe ‘oku tau fu‘u fie ma‘u. ‘E fakafonu ‘e he ‘alo‘ofa fakalangí e tōnounou fakalaumālie ‘oku tau a‘usia kotoa ko e kakai ta‘ehaoacao ‘i he‘etau feinga ki ha tu‘unga mā‘olunga mo mā‘oni‘oní angé.

### Ngaahi Ola Ta‘engatá

‘E lava ke hā ngali si‘isi‘i e ngaahi filí ‘i he taimi ko iá ka ko hono mo‘oni ‘e lava ke ‘i ai hano ngaahi nunu‘a ta‘engata. Ka koe‘uhí kuo tau fakahoko ha fuakava, ‘oku ‘i ai hotau tala‘ofa. ‘I he‘etau fili e ‘Eiki—‘i he‘etau tu‘u ko e kau fakamo‘oni ‘i he taimi kotoa pē, ‘i he me‘a kotoa pē, pea ‘i he feitu‘u kotoa peé—‘e fengāue‘aki leva e ngaahi me‘a kotoa pē ki he lelei ‘anautolu ‘oku ‘ofa ki he ‘Otuá. ‘I he‘etau fili e ‘Eiki, neongo te tau ala tu‘u toko taha ‘i he taimi ‘e ni‘ihi, ka ‘e takatakai‘i kitautolu ‘e he kau ‘āngeló, ke pukepuke hake kitautolu, pea he ‘ikai ke tau toe ongo‘i tuenoa (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:88).

‘Oku ou fakamo‘oni loto fakamaatoato ‘i he ngaahi momeniti toputapu ko ia ‘o e fanga ki‘i fili iiiki kae nunu‘a lalahí, ko e Tamai Hēvaní pē mo Hono ‘Alo ko Sisū Kalaisí te tau ma‘u ai e melinó mo e nongá. ‘E fa‘a fehu‘i mai ‘i ha ngaahi taimi lahi pe te tau fe‘ao mo e māmaní pe tu‘u ma‘u ‘i he‘etau ngaahi tefito‘i mo‘oni. Te tau tali fēfē nai ‘o ka fehu‘i mai: “Ikai ‘okú ke fie ‘alu foki mo koe?” Te tau alu nai mo e māmaní pe nofo mo e ‘Eiki? Te tau fakalongolongo nai ‘o tuku ke hoko mai ha me‘a kiate kitautolu, pe te tau tu‘u ma‘u ‘i he me‘a ‘oku tau tui ki aí pea fai ha me‘a ki ai?

‘Ofa ke tau fili ma‘u pē ‘a e ‘Eiki mo mateuteu ke tali: “Te mau ‘alú kia hai? ‘oku ‘iate koe ‘a e ngaahi lea ‘o e mo‘ui ta‘engatá.” Pea te tau fiefia ‘i he ngaahi tāpuaki ‘o ‘etau ngaahi fili mā‘oni‘oní, fakatu‘asino mo fakalaumālie, ‘i he mo‘u ni pea mo ‘itāniti. ■

### NGAAHI FAKAMATALÁ

1. Thomas S. Monson, “Ngaahi Filí,” *Liahona*, Mē 2016, 86.
2. Thomas S. Monson, “Ngaahi Filí,” 86.

# Ko e Founga 'Oku Malava ai e Seminelí 'o Fakatupulaki e A'usia Ho Fāmilí 'i he Ha'u, 'o Muimui 'Iate Aú

Ngaahi mātu'a, ko e founga 'eni 'e lava ai 'e he seminelí 'o 'ai ke lelei ange ho'omou ako faka-fāmili 'a e ongoongolelei.

**Fai 'e Jeffrey Coleman mo Brittany Ann Reece**

**N**a'e fanonganongo 'e he Kau Palesitenisi 'Uluakí 'i Mā'asi 'o e 2019 ha liliu mahu'inga ki he seminelí. 'Oku ako 'e he ngaahi kalasi seminelí 'i he funga 'o e māmaní 'a e tohi folofola tatau 'oku ako 'e he fakafo'ituituú mo e ngaahi fāmilí 'i 'apí pea 'i he lotú ko ha konga 'o e Ha'u, 'o Muimui 'Iate Aú. 'I he'ema hoko ko ha ongo faiako semineli (mo ha mātu'a), 'okú ma loto vēkeveke ki ai!

Ko ha tāpuaki mahino 'e taha ko e founga te ne fakafaingofua'i 'a e mo'ui 'o 'etau to'u tupú. Ko e to'u tupu tokolahi 'i he kuohilí ne nau feinga ke ako mei ha tohi folofola kehekehe 'e tolu: ko e taha ki he seminelí, taha ki he Lautohi Faka-Sāpaté, mo e taha ki he ako faka-fāmilí, 'o toe tānaki atu ia ki he akó, sipotí, ngāué, taimi ma'a e fāmilí mo e mo'ui fakasōsialé. Ko ha fu'u me'a lahi ia.

'I hono fakafenāpasi pē 'e he kau taki 'o e Siasí hono ako 'i he fāmili mo e Lautohi Faka-Sāpaté 'a e ngaahi folofola tataú, hangē ne 'uhingamālie ke toe fakafenāpasi atu mo e seminelí. 'Okú ne faka'atā 'a e to'u tupú ke loloto ange 'enau akó mei ha tohi folofola pē 'e taha. Ka ko hono fakafaingofua'i ko e kamata'angá pē ia.

## **Ko Hono Fakamāloha 'o e 'Apí**

Na'e ako'i 'e Sisitā Poni H. Kōtoni, Palesiteni Lahi 'o e Kau Finemuí, ko e taimi 'oku kole ai ki he to'u tupú ke nau hoko "ko ha konga 'o e ako'i, ko ha konga 'o e liliu lahi 'i 'apí," te nau tokoni 'i hono "fakamāloha 'o e 'apí."<sup>1</sup>

'Oku vivili 'a e to'u tupú ki he mo'oní pea 'oku nau loto vekeveke ke vahevahe! Mahalo 'e ngali faingata'a ke ke tui ki ai kapau kuó ke fai ha fehu'i ki ha to'u tupu pea sio fakamama'u atu pē. Kuo tau a'usia kotoa ia 'i he'etau hoko ko e mātu'a mo e faiakó! 'I he'ema hoko ko e ongo faiako seminelí, 'okú ma fai ha ngaahi fehu'i ki he to'u tupú 'i he taimi kotoa pē. 'Oku fa'a tali mai ia 'aki ha sio fakamama'u he 'oku 'ikai pē 'ilo hotau to'u





*I he kuohilí na'e faingata'a'ia 'a e ngaahi fāmili ke fakafenāpasi 'a e Siasi, semineli, mo hono ako faka-fāmili 'o e folofolá. 'E ala tokoni 'a e ngaahi liliu kumuí ni maí ke aleia lelei ange ai 'e he ngaahi mēmipa 'o e fāmili 'a e ongoongolelei.*

NGAAHI FAKATĀA RICHARD MIA

tupú ki he talí. Ka ko e taimi 'oku fenāpasi ai 'a e seminelí mo e naunau fakalēsoni *Ha'u*, 'o *Muimui Iate Aú*, 'oku faingofua ange ke fakatou faka'aonga'i he'etau fānau to'u seminelí 'a e ngaahi me'a 'oku nau ako 'i he seminelí ki he fealea'aki 'a e fāmili ki he ongoongolelei pea pehē foki ki he me'a 'oku nau ako 'i he fealea'aki 'a e fāmili ki he ongoongolelei 'i he seminelí. Kuó ma mātā tonu ia 'i he'ema ngaahi kalasi seminelí.

### Ko Hono 'Omi 'a e Ako 'o e Folofolá mei 'Apí ki he Seminelí

Ko e taimi na'e kamata ai 'a e *Ha'u*, 'o *Muimui Iate Aú* fo'ou 'i he kamata'anga 'o e 2019, na'e malava pē ke ma ongo'i 'a e lotovēkeveke 'a e kau akó. Neongo ne mau ako 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 'i he seminelí, ka na'e kamata ke nau vahevahe 'a e ngaahi me'a ne nau ako he Fuakava Fo'oú 'i he'enau ako mo honau ngaahi fāmili. Na'a nau vēkeveke 'aupito 'i he'enau ako iá. Ko e taimi ne mau ako ai 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 89 (ko e Lea 'o e Potó) 'i he seminelí, na'e meimeい ke taimi tatau pē ne mau ako ai 'a e Sione 2 (ko e taimi ne liliu ai 'e Sisū Kalaisi 'a e vaí ki he uainé) 'i he *Ha'u*, 'o *Muimui Iate Aú*. Na'e hoko 'a hono 'ilo'i 'a e ngaahi tefto'i mo'oni mo e fakakaukau 'oku faitatau 'i he ongo laukongá ko ha me'a ia ke malava ai 'e he kau akó 'o vahevahe mo honau to'u 'a e me'a ne nau ako 'i 'apí. Na'e lahi ange 'enau kau maí pea na'e longomo'ui ange 'a e fealea'aki he na'e ma'u 'e he kau akó ha me'a ke nau talanoa'i. Na'e malava ke nau faka'aonga'i 'a e me'a ne nau ako 'i 'apí ki he me'a ne nau ako he seminelí.

## Ko Hono 'Omi 'a e Seminelí ki 'Apí

'I he 2020, 'e hoko 'a hono ako 'a e Tohi 'a Molomoná 'i 'apí, 'i he seminelí, pea 'i he Lautohi Faka-Sāpaté ke ne fakafaingofua'i mo fakafaingamálie'i ange 'a hono vahevahe 'e he kau akó 'a e me'a ne nau ako 'i he ngaahi feitu'u ko iá.

'Oku 'i ai ha ngaahi founiga ako 'oku mau faka'aonga'i 'i he seminelí 'e ala tokoni ki ho'o-mou ako faka-fāmili 'a e folofolá. 'E tokoni 'a hono 'ilo'i iá ke ke sio ai ki ha ngaahi founiga ke ke fakakau mai ai ho'o fānau to'u tupú 'i homou ako e folofolá 'i 'apí.

'I ho'omou nofo hifo ko e fāmili kuo 'osi ako 'e ho'o to'u tupú 'a e ngaahi tefito'i mo'oni tatau mei he tohi folofola tatau, pea te nau ma'u ha ngaahi fakakaukau 'o kapau kuo nau 'osi ako e ngaahi tefito'i mo'oni ko iá 'i he seminelí. He 'ikai ke nau ongo'i "ta'e mateuteu" 'i he taimi te ke kole ange ai ke nau vahevahe ha me'a koe'uhí he 'oku 'i ai ha ngaahi me'a ke nau vahevahé. 'E tokoni 'enau ngaahi a'u-sia 'i he seminelí 'o fakaivia kinautolu ke nau talanoa fekau'aki mo e ongoongolele'i 'i 'api. 'E hoko 'a e ngaahi efiafi faka-fāmili 'i 'apí mo e ako faka-fāmili 'a e folofolá ko ha taimi ke nau fevahevahe'aki ai e ngaahi fakakaukau fakafo'ituitui.

Ko ha ngaahi fehu'i fakatupu fakakaukau 'eni te ke lava 'o faka'aonga'i ke fakaafe'i 'aki ho'o to'u tupú ke nau fevahevahe'aki 'i homou 'apí:

1. Ko e hā ha a'usia fakalaumálie na'á ke ma'u 'i he seminelí he 'ahó ni?
2. Ko e hā e me'a na'e ongo lahi taha kiate koe he 'aho ni?
3. Ko e hā e tefito'i mo'oni na'á ke ako 'i he seminelí 'okú ke ongo'i 'e ala tokoni ki hotau fāmili?
4. Ko e hā e talanoa mei he folofolá na'á ke ako 'i he 'ahó ni 'okú ke ongo'i te ke lava 'o vahevahe mo kimautolú?
5. Ko e hā e talanoa mei he folofolá na'e tokoni ki ho'o mo'uí 'i he seminelí?
6. Ko e hā ha founiga na'e ue'i fakalaumálie ai koe 'i he seminelí ke ke lelei ange 'i he 'ahó ni?
7. Ko e hā ha me'a na'á ke ako fekau'aki mo e Fakamo'uí koe'uhí ko e me'a na'á ke ako 'i he seminelí?

'E 'i ai e ngaahi taimi 'e vave ange homou ako faka-fāmili 'i he me'a 'oku ako 'i he seminelí. Lolotonga e ngaahi taimi ko 'ení, 'e malava ke ngāue'aki 'e he kau faiako seminelí 'a e ngaahi fehu'i 'i 'olungá ke faka'aonga'i 'a e me'a 'oku ako 'e he to'u tupú 'i 'apí.

## Fakataukei Fakatokāteliné

'Oku 'ikai ngata pē 'a e founiga 'a e seminelí 'i hono ako 'o e folofolá 'i he ako ma'ulotó. 'Oku mau tokanga taha ki he fakataukei fakatokāteliné—'o tokoni'i ke mahino, faka'aonga'i, mo ma'u 'e he kau akó ha fakamo'oni ki he tokāteline 'oku ako'i 'i he folofolá. 'Oku fekau'aki lahi ange ia mo hono fakaloloto 'a e ului ki he tokāteline mo'oni pea mo hono 'ilo'i 'a e founiga ke ako'i ia 'aki 'a e mālohi.

Hangē ko 'ení, kapau 'oku 'i ai ha veesi 'okú ne ako'i fekau'aki mo e Tolu'i 'Otuá, ko e taimi te mau ako ai 'a e fo'i veesi ko iá 'i he seminelí, te mau fekumi ki ha ngaahi veesi kehe 'oku ako'i ai fekau'aki mo e Tolu'i 'Otuá. Hili iá, te ma poupou'i leva 'a e kau akó ke nau faka'ilonga'i 'a e me'a 'e lava ke mau ako mei he ngaahi veesi ko iá fekau'aki mo e Tolu'i 'Otuá. 'E iku leva 'o mau fakakaukau 'i ha ngaahi tükunga 'e lava ai ke fakafaiva'i 'e he kau akó 'a e founiga te nau fakamatala'i ai 'etau tui ki he Tolu'i 'Otuá 'o ngāue'aki 'a e ngaahi folofola ko iá.

Te ke lava 'o faka'aonga'i 'a e founiga ko 'ení 'i 'api pea fakaafe'i ho'o tokotaha ta'u hongofulu tupú ke ne:

1. Ako'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'i he folofolá.
2. Vahevahe 'a e ngaahi potufolofola 'oku fakafekau'aki mo e kaveingá.
3. Tokoni'i ho fāmili ke nau ako ma'uloto pe manatu'i 'a e founiga ke 'ilo ai 'a e ngaahi veesi ko 'ení.
4. Ale'a'i 'a e founiga 'oku 'aonga ai 'a e ngaahi akonaki ko 'ení ki ho'omou mo'uí.

## Mateuteu ki hono Fakaloloto 'o e Akó

'Oku 'i ai ha fakamamafa mahu'inga 'oku mau tokanga ma'u pē ki ai 'i he seminelí ko e me'a 'oku mau ui ko hono fakaloloto 'o e akó—'a e ako 'oku fakatau ki he fakaulu. Ko ha konga mahu'inga 'e taha 'o hono fakaloloto 'o e akó ko hono fakalelei'i 'o e mateuteu ke akó. 'Oku kehekehe pē 'a e mateuteu ke akó 'i he kalasi semineli taki taha, ka 'oku 'ahi'ahi fakahoko 'e he ngaahi kalasi semineli 'e ni'ihī ko e ngāue ke mateuteu. 'Oku mau vahe ki he kau akó ha ngaahi konga folofola mo ha ngaahi fehu'i ke ako mei 'api koe'uhí ke nau lau ai 'a e ngaahi folofola te mau ako 'i he kalasí. Ko e taimi 'oku fenāpasi lelei ai 'a e naunau fakalēsoni Ha'u, 'o Muimui 'Iate Aú mo e seminelí 'e lava leva ke vahevahe 'a e ngāue ke mateuteu mo e fāmili 'o ha



tokotaha ako. ‘E ma‘u ai ‘e he ngaahi fāmilí ha toe founiga ‘e taha ke nau aka fakataha ai.

Te ke lava ‘o fakaafe‘i ho‘o ta‘u hongofulu tupú ke ne:

1. Vahevahe mo e fāmilí ‘a ‘ene ngaahi ngāue ke mateuteú.
2. Hili e lēsoni seminelí vahevahe ha toe me‘a kehe na‘á ne aka fekau‘aki mo e kaveingá.

palani ‘a e *taimi*, *feitu*‘u, mo e *founga* te nau a‘usia ai ‘a e taumu‘a ko iá.

Hangē ko ‘ení, kapau ‘e fokotu‘u ‘e ha taha ta‘u hongofulu tupu ha taumu‘a ke ne fa‘a kātaki ke lahi ange, ko e sitepu hokó ko ‘ene palani ‘a e founiga ‘e lava ke ne fakatupulaki ai iá. Ko e hā e ngaahi founiga pe ‘ātakai ‘okú ne ongo‘i ‘oku faingata‘a ai ke ne fa‘a kātaki? Na‘e fakakaukau ‘e ha tokotaha aka ‘e fie ma‘u ke ne fa‘a kātaki ‘i he *taimi* ‘okú ne faka‘uli aí. Ko e *taimi* ne mau talanoa ai ki he founiga ‘e lava ke ne aka ai ke fa‘a kātaki, na‘á ne fakakaukau ke fanongo ki he mūsika fakanonga ‘i he kaá mo fakapipiki ha fakatokanga ‘i he funga me‘alelé (dashboard), ke fakamana tu kiate ia ke ne lotu ma‘u pē ke fa‘a kātaki he *taimi* kotoa ‘okú ne heka ai ki he me‘alelé.

Te ke lava ‘o fakaafe‘i ho‘o to‘u tupú ke ne:

1. Talanoa kau ki he‘ene ngaahi taumu‘á.
2. Vahevahe ‘a e founiga ‘e lava ke mou fokotu‘u mo a‘usia ai ha ngaahi taumu‘a tatau ‘i homou fāmilí.

### Fakaivia Ho‘o Fānaú ke nau Fakamālohia Homou ‘Apí

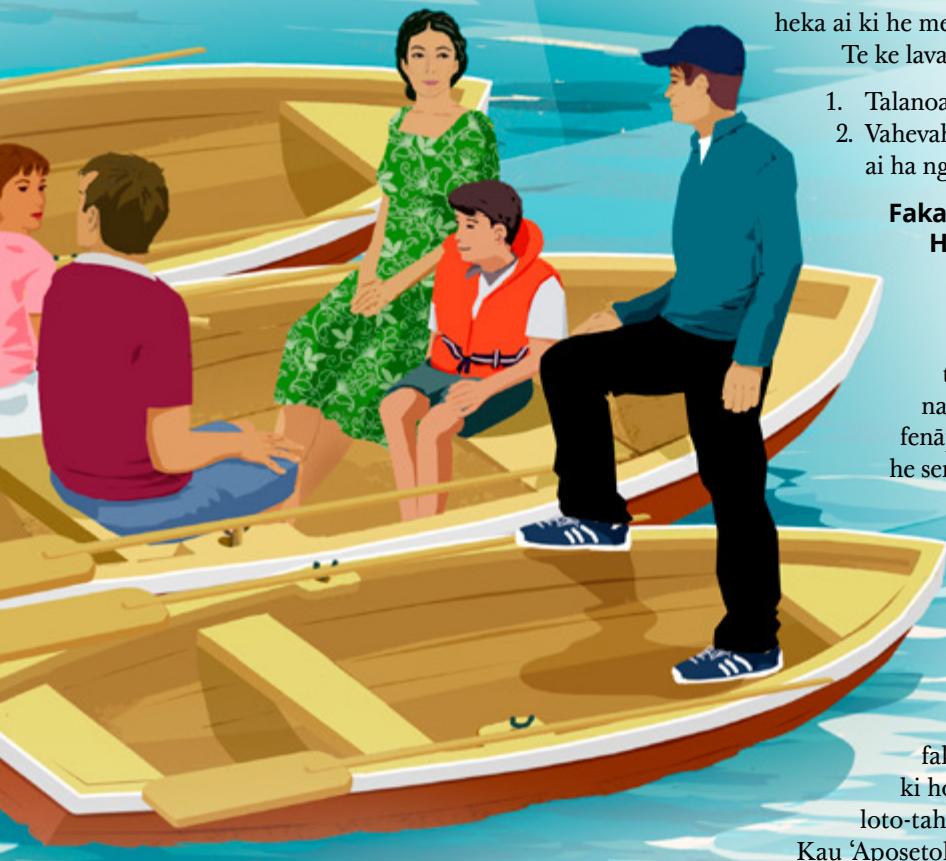
‘Okú ke ma‘u ha faingamālie fakaofo ke ke loto-vekeveke ai ke aka faka-fāmili e folofolá, pea te ke lava ‘o fakaafe‘i ho‘o fānau ‘oku ‘i he to‘u ‘o e seminelí ke nau vahevahe ‘a e me‘a ‘oku nau aka mei he naunau fakalēsoni ko ia kuo fakenāpasi ‘i he *taimi* ní. Ko e *taimi* ‘oku nau aka ai ‘i he seminelí ‘a e ngaahi folofola tatau ‘oku nau aka mo honau fāmilí ‘i he *Ha‘u*, ‘o *Muimui* ‘Iate Aú, ‘e lahi ange kinautolu ke fakamālohia honau fāmilí ‘aki ‘a e ngaahi fakakaukau ‘oku nau ma‘u fekau‘aki mo e ongoongoleleí.

Ko e liliu ko ‘ení ‘a e Siasí ke hoko ko ha “*Siasi* ‘oku fakatefito ‘i ‘apí, kae poupou ki ai e me‘a ‘oku hoko ‘i hotau ngaahi ‘apisiasi fakakolo, fakauötí, mo e fakasiteiki”<sup>2</sup> ‘okú ne fakaivia ai ‘a e to‘u tupú ke nau tokoni lahi ange ki hono fakamālohia honau ngaahi ‘apí. ‘Okú mau loto-taha mo ‘Eletā Sefili R. Hōlani ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘i he‘ene pehē:

“‘Okú mau fakakaukau ko ha liliu fakaofo ‘ení ‘i he *taimi* ko ‘ení ‘oku fie ma‘u ai ‘e hotau kakai kei talavoú ha ivi fakalaumālie ‘oku mālohi angé. ‘Okú mau fakakaukau ko ha fakatonutonu faka‘ofo‘ofa ‘ení ke faka-fekau‘aki ai mo e kaveinga ‘a e Siasí ki hono fakamālohia e ngaahi fāmilí ‘o fakafou ‘i hono aka e naunau tataú, pea ‘oku mau tui ‘e lelei fakatou‘osi ia ki hono aka ‘o e ongoongoleleí ‘i he poupou ‘a e Siasí mo e poupou mei ‘apí—pea tānaki atu ‘ení mo e poupou ‘a e seminelí.”<sup>3</sup> ■  
Ko e ongo fa‘u tohí ko e ongo faiako seminelí ‘okú na nofo ‘i ‘Iutā, USA.

### NGAAHI FAKAMATALÁ

1. Bonnie H. Cordon, “Seminary Curriculum to Support Home-centered Learning” (video, Mar. 22, 2019), LDS.org.
2. Russell M. Nelson, “Lea Fakaafe‘iloakí,” *Liahona*, Nōv. 2018, 7.
3. Jeffrey R. Holland, “Seminary Curriculum to Support Home-centered Learning.”



### Fokotu‘u ha Ngaahi Taumu‘a Pau

Mahalo kuó ke fakatokanga‘i ‘oku fa‘a pou pou‘i ‘e he naunau fakalēsoni *Ha‘u*, ‘o *Muimui* ‘Iate Aú ke tau fokotu‘u ha ngaahi taumu‘a. Ko ha me‘a ia ‘oku mau toe fakamamafa‘i foki ‘i he seminelí. ‘Okú mau aka‘i ‘emau kau akó ke nau fokotu‘u ha ngaahi taumu‘a pau, kae ‘ikai ko ha ngaahi taumu‘a fakalūkufua pē hangē ko e “Ke toe mo‘ui lelei ange.” Ko e *taimi* ‘oku fokotu‘u ai ‘e ha tokotaha aka ha taumu‘a, ‘oku nau





# Ko e Mahu'inga Ta'engata 'o e Ngaahi Fili Mā'oni'oni

Fai 'e 'Eletā  
Quentin L. Cook

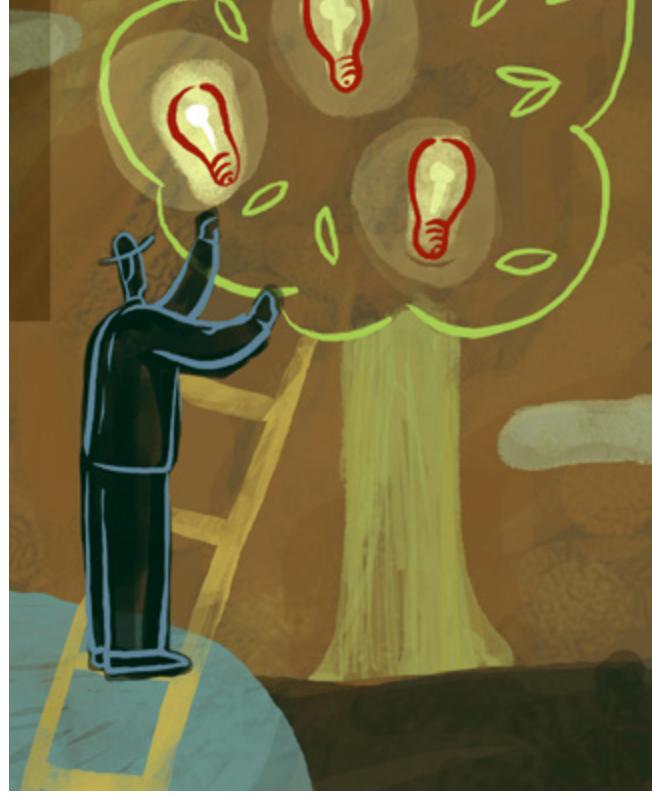
'O e Kōlomu 'o e  
Kau 'Aposetolo 'e  
Toko Hongofulu  
Mā Uā

'Oku mahu'inga e ngaahi fili 'oku tau faí—ko e kī  
kinautolu ki hotau kaha'ú mo 'etau fiefiá.

•  
**O**ku tau mo'ui 'i ha māmani 'okú ne fakamamafa'i ange e kehekehé 'i he faaitahá. 'Oku mahalo 'e ha tokolahí 'oku matu'aki ta'emalava ke faaitaha ha kakai mei ha ngaahi anga fakafonua mo e puipuitu'a kehekehe 'i ha ngaahi taumu'a tatau. Kuo pehē 'e ha ni'ihi, " 'Oku 'ikai ha'atau talanoa faaitaha ke ne fakamatala'i e founiga 'e lava ke nofo [fakataha] ai ha kakai kehekehe."<sup>1</sup> 'Oku pehē 'e ha ni'ihi " 'oku 'ilo'i 'a e māmaní 'i he matakali pē 'okú ke kau ki aí. 'Oku nau fakamatala'i e sosaietí ko ha "mala'e tau" 'okú ne "fakatupulaki e ta'efalalá, māvahevahé, mo e 'ikai toe lava ke ongo'i ha me'á."<sup>2</sup>

Ko ha tali faaitaha ki he ngaahi mahalo ko 'ení 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi kuo fakafoki maí. Ko e mā'oni'oni 'a e tefito'i mo'omi 'okú ne 'omi e faaitahá mo e fiefiá. 'Oku ou sai'ia 'i he 2 Nifai vahe 9, 'a ia 'oku 'i ai ha fakahinohino fakaofo fekau'aki mo e akó, potó, koloa'iá, ngāué, mo e faka'ikai'i ke vakai pe fanongo ki he ngaahi nunu'a 'o e angahalá. 'Oku kau ai ha ngaahi tokāteline mahu'inga 'oku nau tuku ke tau mui-mui 'i he ngaahi hala 'o e mā'oni'oni 'a ia 'oku tataki ki he Fakamo'uí.

Te u vahevahe ha ngaahi tefito'i mo'oni 'e nima 'oku ou tui 'e tānaki atu ki ho'o fekumi lavame'a ke tui ki he 'Eiki ko Sisū Kalaisí, mā'oni'oni, mo e 'iló. 'E lava ke fengā-ue'aki pea fepoupou'aki e ngaahi taumu'a ko 'ení. 'Oku 'i ai hamou tokolahí 'oku nau teuteu atu ki he mo'ui fakafāmilí mo e ngaahi me'a ke tokoni'i ho fāmilí 'i ha tu'unga fakapotopoto. 'E tokoni'i lahi koe 'e he tuí, anga mā'oni'oni, mo e 'iló 'i he ongo tafa'akí fakatou'osi. 'Oku mahu'inga pea totonus ke faka'apa'apa'i ha fa'ahinga ngāue pē 'oku totonus. 'Oku tautaufito 'ene mahu'ingá ki ha fa'ahinga ngāue 'oku 'uhingamālie, kau ai ha ngaahi tu'unga 'ulungaanga, mo ha ngaahi fakakaukau fo'ou 'okú ne tāpue-kina e fa'ahinga 'o e tangatá.



### 1. Hokohoko Atu e Akó

Ko e fuofua tefito'i mo'oni te u vahevahé ko e hokohoko atu ho'o feinga ki he 'iló 'i he vekeveke mo e angatonu. Ko e taha 'o 'eku kau helo 'i he tafa'aki ko 'ení ko Paula Koki, ko ha mémipa mālohi 'o e Siasí. Na'a ne ma'u hono fuofua mata'itohi saienisí mei he 'Univēsiti Pilikihami 'Iongí 'i he ako ki he 'akaú peá ne toe ma'u mo ha ngaahi mata'itohi mā'olunga kehe ange. Na'a ne ngāue fakafafeikau 'i Ha'amoá pea nofo kimui ange mo hono fāmilí 'i Savai'i, Ha'amoá, 'i ha ngaahi ta'u lahi. Ko e taha 'o e ngaahi mala'e na'a ne ako ki aí ko e ngaahi faito'o tu'ufonuá, 'a ia na'a ne ako ai ha n'i ihi 'o e 'akau kuo faka'aonga'i 'o laui to'u tangata 'e he ngaahi fa'ē Ha'amoá ke faito'o e ngaahi palopalema fakaemo'ui leleí. Na'a ne kaungā fa'u mo ha taha e tohi ko e 'Akau, Kakai, mo e Anga Fakafonuá: Ko e Saienisi 'o e 'Akau Tu'ufonuá.<sup>3</sup>

Kuó ne ma'u ha me'a lahi ki hono faito'o 'o e ngaahi fokoutua kehekehé. Neongo kuo lahi ha ngaahi me'a kuó ne fakahoko 'i he'ene ngāue ma'u'anga mo'uí, ka ko e me'a 'oku ou fie lave ki aí, ne hoko ia 'i he ngaahi ta'u lahi kuo hilí. Ne fakahoko 'e Paula mo ha hou'eiki Ha'amoá ko Fuiono Senio, ha fakatotolo ki he 'akau tu'u-fonuá 'i he kolo ko Falealupó, 'i Ha'amoá Hihiifo.

Ne lipooti 'i ha fakamatala 'i he *BYU Magazine* 'o pehē: "Ne momou e koló ke laiseni e vaotaá ki ha kautaha fahi papa ke tānaki ha pa'anga ke langa ha 'apiako koe'uhí he na'e pehē 'e Kokesi, 'Na'a nau ongo'i kuo pau ke nau fili 'i he'enau fānaú pe ko e vaotaá, 'a ia ko ha fili matu'aki fakaloloma ia kiate kinautolu.' I he'ene 'iló 'i e me'a na'e hoko mo e kautaha fahi papá, ne talange 'e Kokesi ki he hou'eikí te ne totongi pē 'e ia 'a hono langa 'o e 'apiakó kapau te nau ta'ofi e fahi papa" 'i he vaotaá.<sup>4</sup>

Na'a ne langa e 'apiakó fakataha mo e tokoni 'a ha kau tangata pisinisi ne 'i ai 'enau fepiki-taki mo Ha'amoá.<sup>5</sup> Kuo ma'u 'e Misa Kokesi ha ngaahi fakalangilangi mo ha pale lahi, 'o kau ai e Pale Ātakai Koulumení ma'a e kau helo 'i he fengāue'aki mo e kakaí ki he 'ātakaí. 'Okú ne fakafofonga'i e hokohoko atu ke fekumi ki he 'iló ke tāpuekina e fa'ahinga 'o e tangatá. 'Oku fakatāta'i 'e he talanoa ko 'ení 'a e 'ofa 'i he akó mo e uouongataha 'o e 'iló.

*'Oku mahu'inga 'a e 'iló, 'i hono faka'aonga'i he founiga totonú, neongo pe 'oku motu'a pe fo'ou.*

Ko ha toe taha 'o 'eku kau heló 'a Palesiteni Lāsolo M. Nalesoni, na'a ne hoko ko ha paionia 'i hono fakatupulaki e tafa mafú, 'a ia kuó ne tāpuekina lahi e kakai 'oku mo'ui 'i hotau kuongá. 'I he ngaahi ta'u kuo hilí, na'a ku fehu'i kiate ia fekau'aki mo e hisitōlia fakaofo 'o e tafa mafú mo hono fatongia mahu'inga 'i aí. Na'a ma alea'i ia 'i ha k'i'i taimi, pea hili iá na'a ne pehē 'i he loto fakatōkilalo, "Me'a fakaofo mo'oni ko e 'Eikí, 'a ia 'okú Ne 'afio'i e me'a kotoa pē, kuó Ne faka'atā mai kiate kitautolu e fiefia lahi 'o hono ma'u ha kongokonga pau 'o e 'iló."

'Oku lau 'i he 2 Nifai 9:29, "Ka 'oku lelei ke akonekina, 'o kapau te nau tokanga ki he ngaahi akonaki 'a e 'Otuá." Kuo mahu'inga ma'u ai pē 'a e 'iló, pea 'i he kuongá ni, 'oku tau mo'ui 'i he kamata'anga 'o ha ngaahi 'ilo fo'ou mo fakafiefia fakasaienisi mo e fakalakalaka fakatekinolosiá. Ko hono mo'oni 'e ma'u 'e he Siasí ha ngaahi lelei lahi mei hení pea ki he fa'ahinga 'o e tangatá. 'Oku mahu'inga 'a e 'iló, 'i hono faka'aonga'i he founiga totonú, neongo pe 'oku motu'a pe fo'ou.

### 2. 'Oku Mahu'inga e Ngaahi Fili Mā'oni'oni

'I he ngaahi ta'u lahi kuo hilí, ne vahevahé ai 'e Eletá Pulusi C. Heifeni, ko ha mémipa mālōlō fakalangilangi 'o e Kau Fitungofulú, ha fakatātā fakaoli 'o e ngaahi fili koví lolotonga ha'ane lea 'i Nu'u Sila. Ko e me'a na'a ku manatu'i, na'e mālohi 'a Cookie Monster (ko ha tokotaha 'iloa 'i he *Sesame Street*) 'i ha fe'auhi tali fehu'i, pea na'e lava ke ne fili mei

ha me'a 'e tolu ki hono palé. 'Uluakí, te ne lava 'o ma'u ha fale fo'ou hili ha māhina 'e taha mei ai. Uá, te ne lava 'o ma'u ha kā fo'ou hili ha uike 'e taha mei ai. Pe ko e tolú, te ne lava 'o ma'u ha kūkisi fakafo—he taimi pē ko iá! 'Okú ke pehē ko e hā na'a ne filí? 'Okú ke tonu—na'a ne fili e kūkisi!<sup>6</sup>

'Oku tau kata 'i he me'a ni, ka 'oku mahu-'inga e ngaahi fili 'oku tau faí—ko e ki kinautolu ki hotau kaha'ú mo 'etau fiefiá. Manatu'i, ko kitautolú ko e fakakātoa ia 'o e fili kotoa pē 'oku tau faí. 'Oku tau mo'ui 'i ha taimi 'oku tālanga'i pea vakai'i faka'aulili ki ai e meimeī fili kotoa pē. 'Oku tokolahi ha kakai 'oku nau meimeī fakafepaki'i ha fa'ahinga fokotu'u pē pe tefito'i mo'oni mā'oni'oni (vakai, 2 Timote 4:3). 'I he ofi ki he faka'osinga e mo'ui 'a Lihái, na'a ne akonaki 'o pehē:

"He 'oku totonus ke 'i ai, 'a e fehangahangai 'i he me'a kotoa pē. . . .

"Ko ia, 'oku tau'atāina 'a e tangatá 'o fakatau ki he kakanó; pea kuo foaki 'a e ngaahi me'a kotoa pē kiate kinautolu 'a ia 'oku 'aonga ki he tangatá. Pea 'oku nau tau'atāina ke fili 'a e tau'atāiná mo e mo'ui ta'engatá, tu'unga 'i he Fakalaloa lahi 'o e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá, pe fili 'a e pōpulá mo e maté, 'i he'enau pōpula mo mo'ulaloa ki he mālohi 'o e tēvoló; he 'okú ne feinga ke mamahi 'a e tangata kotoa pē 'o hangē pē ko iá" (2 Nifai 2:11, 27).

"I he hoko e tau 'i he langí koe'uhí ko e palani 'o e fakamo'uí (vakai, 'Épalahame 3), 'oku 'ikai ha ofo 'i hono 'ohofí 'o e ngaahi tefito'i mo'oni fakalotu 'oku ako'i hení, 'i he kuonga faka'osí, 'aki e tāufehi'a kovi tahá. Kae telia na'a fakalotosi'i kitautolu, tuku mu'a ke tau manatu'i e ola 'o e tau 'i he langí mo e iku-'anga fakafo 'oku tau 'ilo 'e 'omi 'i he Hā'ele 'Anga Ua Mai 'a Sisū Kalaisí.

Ko e kumi 'uhingá 'a e fakafepaki lahi taha 'o e ngaahi fili leleí. 'Oku fakakikihi ha tokolahi 'oku 'ikai ke tau ha'isia ki he'etau ngaahi filí. Ka koe'uhí ko e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi kuo fakafoki maí, 'oku tau 'ilo'i ai 'oku tau ha'isia (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 72:3). 'Oku tau 'ilo'i foki ko hai 'oku tau ha'isia ki aí. Ko e Fakamo'uí! (Vakai, 2 Nifai 9:41; vakai foki, Ngāue 4:12.)

'Oku fa'a faingofua e ngaahi fili mahu'ingá he taimi 'e ni'ihí. 'I he'ema hoko ko ha ongo faifekau kei talavou 'i 'Ingilaní, na'a ku ma'u ai ha faingamālie mo hoku hoá ke ma 'alu ki he temipalé. 'I he'ema lue he kelekele 'o e temipalé, ne lue mai e palesiteni temipalé, 'a Selivoi J. Poia, kiate kimaua. 'I he'ene mamata ki homa pine faifekaú, na'a ne tuhu mai kiate kimaua pea fehu'i mai, "Mātiu 5:48—'okú mo 'ilo'i e folofola ko iá?" Ne pehē atu hoku hoá, "Ko ia ke haohaoa 'a kimoutolu he 'oku haohaoa 'a ho'omou Tamai 'oku he langí." Ne pehē mai 'a Palesiteni Poia, "'Oku tonu ia. Ongo faifekau, 'okú mo mo'ui 'aki e fekau ko iá?"

Ne kamata ke ma ki'i nenu; na'a ma 'ilo'i ne 'ikai ke ma haohaoa! Na'a ne tokoni'i kimaua. Na'a ne fehu'i mai kau ki he ngaahi me'a kuó ma fai 'i he ngaahi 'aho 'e tolu kuo 'osí. Na'a ne fehu'i fekau'aki mo e taimi ne ma 'alu ai ke mohé, taimi na'a ma 'a aí, pe na'e fakahoko 'ema aks folofola fakafo'ituituú mo e ako mo e hoá, kae pehē foki pe na'a ma 'alu atu 'o malanga he taimi totonu. Hili iá peá ne pehē mai, "'Oku ou 'ilo'i 'oku 'ikai ke mo haohaoa, ka kuó mo fakahoko ha ngaahi fili haohaoa 'i he 'aho 'e tolu kuo 'osí, pea 'oku 'uhinga ia 'okú mo laka atu 'i he

*Ko e ngaahi fili 'oku tau faí ko e ki kinautolu ki hotau kaha'ú mo 'etau fiefiá.*



hala totonú.” Na‘á ne tuku ke ma fakakaukau ki he mahu‘inga ‘o e me‘a na‘á ne fehu‘i mai.

Ne tangi ‘a Lihai kau ki he fili ko ‘ení, ‘a ia ‘oku fakaongo atu ‘e he tamai mo e fa‘é angatonu kotoa ki hona ngaahi fohá mo e ‘ofefiné: “Pea ko ‘eni ‘e hoku ngaahi foha, ‘oku ou loto ke mou sio ki he Fakalaloa lahí, pea tokanga ki he‘ene ngaahi fekau mahu‘ingá; pea tui faivelenga ki he‘ene ngaahi folofolá, pea fili ‘a e mo‘ui ta‘engatá, ‘o fakatatau ki he finangalo ‘o hono Laumálie Mā‘oni‘oni” (2 Nifai 2:28).

‘Oku fie ma‘u ke mahino kiate kitautolu ‘oku ‘i ai e fehangahangai ‘i he me‘a kotoa pē pea ‘oku mahu‘inga e ngaahi fili mā‘oni‘oni ‘oku tau fái.

*‘Oku lelei ange e faifeinga  
mā‘oni‘oni faka‘ahó ‘i he  
tātaaitaha hano fai ha  
ngaahi ngāue tu‘ukimu‘a.*

faka‘osinga taukakapá, taumu‘a matu‘aki leleí, ngaahi fakapapau lalahí, ka ‘oku ou pehē ko e taha ‘o e ngaahi me‘a fakatu‘utāmaki taha ‘i he māmaní ko hono tali kinautolu mo fakakaukau ‘okú ke tui ki ai hili iá pea li‘aki e ngaahi founiga faka‘aho te ke a‘usia ai kinautolú. ‘Oí, ‘e hoku laumálie, vakai ki he hala ‘okú ke fononga aí! Ko ia ‘okú ne to‘o hake e mui‘i va‘akau ‘e tahá, ‘okú ne to‘o hake foki mo e mui‘i va‘akau ‘e tahá. Ko ia ‘okú ne fili e kamata‘anga ‘o ha hala, ‘okú ne fili foki mo hono iku‘angá. Ko e founág ‘okú ne fakapapau‘i e ngata‘angá.”<sup>7</sup>

### 3. Fakatapui ho‘o Faifeinga Faka‘ahó

‘Oku lelei ange e faifeinga mā‘oni‘oni faka‘ahó ‘i he tātaaitaha hano fai ‘o ha ngaahi ngāue tu‘ukimu‘a. Ne pehē ‘e hoku kaungāme‘a ko Simi Sātiní ‘i ha‘ane lea ‘i he ‘Univēsiti Pilikihami ‘Iongí, ‘i he‘ene kei hoko ko ha tokotaha akó, na‘á ne fakakaukau “ke fakatapui [‘ene] mo‘ui ki ha me‘a lahi mo tu‘ukimu‘a pē ‘e taha” ka na‘á ne toki fakatokanga‘i “ko e fakatapui ‘oku ‘ikai ko ha me‘a [ia] ‘oku hoko tu‘o taha pē ‘i he mo‘ui; ko ha mateaki faka‘aho ia.”<sup>8</sup>

‘I he‘eku kei talavoú, na‘á ku fie fakamo‘oni‘i ‘oku ou lava‘i ha me‘a ‘aki ha ngāue tu‘ukimu‘a ‘e taha. Na‘e hoko ‘eku kui ua ko Tēvita Pāteni Kimipoló ko e taha ‘o e kau talavou na‘a nau fakahaofi mo fua e kau mémipa ‘o e kau fononga salioté toho tangata ‘a Mātiní ‘i he Vaitafe Suitiuotá. Ne hoko ia ko e fa‘ahinga fakatapui na‘á ku fekumi ki aí. Kimui ange ‘i he‘eku ‘a‘ahi ki he‘eku kui tangata ko Kolosia Kimipoló, na‘á ne fakamatala ai ko e taimi na‘e tuku atu ai ‘e Palesiteni Pilikihami ‘Iongi (1801–77) e kau tangatá ki honau misiona fakahaoffi, na‘á ne fakahinohino‘i kinautolu ke nau fai e me‘a kotoa pē te nau lavá ke fakahaofi e kau fononga toho salioté. Ne fakatefito honau fakatapúi ke “muimui ki he palōfítá.” Ne talamai ‘e he‘eku kui tangatá ko ha me‘a ia ke faka‘apa‘apa‘i lahi ‘a e mateaki faivelenga ‘oku toutou fakahoko ‘i he mā‘oni‘oni ki he fatongia ‘o ha taha pe ko ha tefito‘i mo‘oni.

‘Oku tatau pē ‘a e ma‘ongo‘onga ‘o e tokoni ‘a Tēvita Pāteni Kimipolo ke fakahaofi e kau paioniá, mo ha feinga he ‘ahó ni ke muimui ki he palōfítá ‘aki e talangofua ki he‘ene fale‘i ke fakasi‘isi‘i hono faka‘aonga‘i e mitia fakasōsialé, ke ako e Tohi ‘a Molomoná, pea tautaufitó ke tokoni ki hono tānaki ‘o ‘Isileli kuo fakamoveteveté, ‘i he ongo tafa‘aki fakatou‘osi ‘o e veilí. Kapau te tau tānaki fakataha ‘a ‘Isileli kuo fakamoveteveté, te tau fakahaofi ai e ngaahi laumálie ‘o e fa‘ahinga ‘o e tangatá – ‘o hangē pē ko e tokoni ‘eku kui uá ke fakahaofi e mo‘ui ‘o e kau fononga toho salioté.

‘Oku taku ‘e ha kāingalotu ‘e ni‘ihi te nau li‘oa kinautolu ‘i he loto vēkeveke kapau ‘e ‘oange ha ngaahi uiui‘i mā‘olunga, ka ‘oku ‘ikai ke nau lau ‘a e ngāue fakaetauhí pe tānaki ‘o e hisitōlia faka‘familí ko ha me‘a tu‘ukimu‘a pe ngeia fe‘unga mo ‘enau ngāue.

### 4. Ke Ke Mālohi mo Ta‘eue‘ia ‘i he Ngaahi Me‘a ‘o e Mā‘oni‘oni

‘I he ngaahi ta‘u si‘i kuo hilí, ne lea ai ‘a ‘Eletā Niila A. Mekisuele (1926–2004) ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá kau ki hono ngaahi kaungāme‘a fakataautaha na‘a nau māmālohi ‘i he Siasí. Na‘á ne pehē ne vakai ki he tupulaki mo e hōloa ‘o ‘enau tuí pea mo hono tupu‘angá. Ne pehē leva ‘e ‘Eletā Mekisuele:

“Oku ‘omi ‘e ha veesi ‘i he Tohi ‘a Molomoná ha fakamatala fakafiemālie mo‘oni. Ko ha fehu‘i ia ‘i he Mōsaia 5:13: ‘He ‘oku ‘ilo‘i fēfē ‘e ha tangata ‘a e ‘eiki kuo ‘ikai te ne tauhí, pea ko ha muli ia kiate iá, pea ‘oku mama‘o ia mei he ngaahi fakakaukau mo e ngaahi holi ‘a hono lotó?”

“Oku fakamatala‘i heni e me‘a ‘oku fa‘a hokó: ko e kakai lelei pē ‘oku fa‘a to‘oa kinautolu ‘e he tokanga ki he māmaní. Kapau he ‘ikai ke tau ‘unu ke ofi ange ki he ‘Eikí ka tau hoko ko ha muli kiate Ia, ta kuo tau hē mei he halá. Ko hono fakalukufuá, ko e kakai lelei ‘oku hoko ki ai ‘ení kuo te‘eki ai ke nau kau ki ha fu‘u maumaufono lahi, ka kuo nau fakamama‘o mei he Fakamo‘uí pea kuo hoko Ia ko ha muli kiate kinautolu.”<sup>9</sup>

‘Oku mahu‘inga ke tau tui ki hotau ‘Eiki mo e Fakamo‘ui ko Sisú Kalaisí ko e uho ia ‘o ‘etau mo‘uí. Ne fie ma‘u ‘e ha palesiteni fakamisiona lelei ke mau takitaha ako ma‘uloto ha fakamatala

mahinongofua kau ki he tuí mo e mā‘oni‘oní ‘a ia kuó u manatu‘i he kotoa ‘o ‘eku mo‘uí. ‘Oku ou fokotu‘u atu ia kiate kimoutolu:

*He ‘ikai lava ‘e ha faingamālie, ha iku‘anga,  
ha nunu‘a  
[‘A ia] te ne haha‘o pe ta‘ofi pe pule‘i  
Ha fili ‘a ha tangata kuó ne fakapapau‘i ke fai  
ha me‘a.<sup>10</sup>*

Si‘oku ngaahi kaungāme‘a ‘ofeina, ‘oku fie ma‘u ke ke ma‘u ha loto fakapapau ki he mo‘ui mā‘oni‘oní!

## 5. Ma‘u Ho Tukufakaholó ‘o fakafou ‘i he Ngaahi Fili Mā‘oni‘oní

Ko e taha ‘o e ngaahi talanoa ma‘ongo‘onga ‘i he Tohi ‘a Molomoná ko e akonaki ‘a ‘Alamā ki hono ngaahi foha ‘e toko tolú—‘a Hilamani, Sipiloni, mo Kolianitonni. Ko ‘Alamaá ko e foha ia ‘o ‘Alamā ko e palōfítá. Na‘á ne a‘usia ha

*‘E lava ke ma‘u e tu‘ukimu‘a tahá ‘i ha ngāue fakaetauhi faingofua ‘a ia kuo poupou’i.*



*“Ko e fehalaaki ‘e taha ‘oku totonu ke faka-  
‘ehi‘ehi mei ai e kāingalotú, ‘a e talavou mo  
e mātu‘a, ko e fakahehema ke mo‘ui ‘aki e  
maama ‘a ha taha kehe . . . [pea] fakangofua  
. . . e maama ‘i loto ‘iate kinautolú ke hā mai  
‘i ha taha kehe kae ‘ikai meiate kinautolu pē.”*

fakaului fakaofo ‘i he‘ene kei talavoú. Na‘á ne hoko ko e fakamaau lahi ‘o e fonuá mo e taula-‘eiki lahi mo e palōfita ‘o e Siasí. Ne fai ‘e ha toko ua ‘o hono ngaahi fohá ha ngaahi fili lelei. Ka na‘e fai ‘e ha foha ‘e taha ha ngaahi fili kovi. Ko e me‘a mahu‘inga taha kiate au ‘i he akonaki ‘a ‘Alamaá ko ‘ene fakahoko ia ko ha tamai ki he‘ene fānaú. Ko e fuofua me‘a na‘á ne tokanga ki aí ke ‘i ai ha‘anau fakamo‘oni ki he ‘Otuá ko e Tamaí, Sisū Kalaisi, mo e Laumālie Mā‘oni‘oní.

‘Oku kamata ‘aki ‘e ‘Alamā e vahe 36, ‘ene fakamatala kia Hilamani fekau‘aki mo hono fakaului fakaofó. Ne talaange ‘e ha ‘āngelo kia ‘Alamā ‘e faka‘auha ia kapau ‘e hokohoko atu ‘ene faka-fepaki‘i e Siasí. Na‘á ne fakamo‘oni‘i ko e ‘ilo na‘á ne vahevahé ne ‘ikai ha‘u ia mei hono poto ‘o‘oná ka ne fakahā ia kiate ia mei he ‘Otuá. Na‘á ne fie ma‘u ke ma‘u ‘e Hilamani ha fakamo‘oni.

Ko e tokolahi ‘o kimoutolu, ‘oku ‘i ai ha‘a-mou fakamo‘oni. ‘Oku tau fie ma‘u takitaha ha fakamo‘oni fakataautaha. Na‘e pehē ‘e Palesiteni Siosefa F. Sāmita (1838–1919): “Ko e fehalaaki ‘e taha ‘oku totonu ke faka‘ehi‘ehi mei ai e kāingalotú, ‘a e talavou mo e mātu‘a, ko e fakahehema ke mo‘ui ‘aki e maama ‘a ha taha kehe . . . [pea] fakangofua . . . e maama ‘i loto ‘iate kinautolú ke hā mai ‘i ha taha kehe kae ‘ikai meiate kinautolu pē.”<sup>11</sup>

Na‘e pehē ‘e Palesiteni Hiipa C. Kimipolo (1801–68), ko ha tokoni kia Palesiteni ‘Iongi:

“E hoko mai ‘a e kuonga ko ‘ení ‘i he taimi

he ‘ikai ke lava ai ‘e ha tangata pe fefine ‘o mo‘ui ‘i ha maama ‘a ha taha kehe. Kuo pau ke tataki ‘a e tokotaha takitaha ‘e he maama ‘oku ‘iate iá. Kapau ‘oku ‘ikai ke mou ma‘u ia, ‘e lava fefē ke mou tu‘u? . . .

“. . . Kapau ‘oku ‘ikai te ke ma‘u ia he ‘ikai te ke tu‘u; ko ia kumi ki ha fakamo‘oni ‘o Sisū pea piki ma‘u ki ai, koe‘uhí ke ‘oua na‘á ke humu ‘o tō ‘i he hoko mai ‘a e taimi ‘ahi‘ahi.”<sup>12</sup>

‘Oku lau e vahe 76 ‘o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá ki he ngaahi nāunau ‘e tolú mo fakafehoanaki e nāunau fakasilesitalé ki he la‘á. Pea ‘okú ne fakafehoanaki e pule‘anga fakatelesitalé ki he māhiná mo e pule‘anga fakatilesitalé ki he ngaahi fetu‘ú (vakai foki, 1 Kolinitō 15:41).

‘Oku mālie ‘a e ma‘u ‘e he la‘á hono maama pē ‘o‘oná ka ko e māhiná ‘oku ma‘u ia mei ha maama huelo mai pe “maama ‘a ha taha kehe.” ‘Oku pehē ‘i he veesi 79, ‘i ha lau kiate kinautolu ‘oku ma‘u e pule‘anga fakatesitalé, “Ko kinautolu ‘eni ‘oku ‘ikai ke nau to‘a ‘i he fakamo‘oni ‘o Sisúu.” He ‘ikai lava ke tau ma‘u e pule‘anga fakasilesitalé pea mo‘ui mo e ‘Otua ko e Tamaí ‘i ha maama ‘a ha taha kehe.

Loto hounga‘ia kapau ‘oku ‘i ai ha‘o ongo-mātu‘a lelei ‘oku ‘i ai ‘ena fakamo‘oni pea kuó na ako‘i atu e ongoongolelé. Ka neongo ia, ‘oku fie ma‘u ho‘o fakamo‘oni pē ‘a‘au. Na‘e pehē ‘e he filōsefa ko Koetí, “Ke ma‘u mo‘oni e me‘a na‘e ‘oatu ‘e ho‘o tangata‘eikí ma‘au, kuo pau ke ke ngāue‘i ia ‘e koe.”<sup>13</sup>

‘Oku ma‘u ‘e he tokotaha fakafo‘ituitui takitaha e fatongia ke fai ha ngaahi fili mā‘oni‘oni mo fakalaauloto mo‘oni ki he ngaahi fale‘i ‘e nima kuó u ‘oatú. Ko ho‘o taumu‘a tefitó ke fakatupulaki ho‘o tui fakataautahá. ‘Oku faka-utuutu hono fie ma‘u ‘i he ngaahi tükunga ‘o e māmaní ke fakaloloto e ului fakafo‘ituitui pea fakamālohia e tui ki he Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisi mo ‘Ene Fakaleléí.

### Mateuteu ki he Ngaahi Taimi Faingata‘á

Kuo faifeinga lahi e Siasí ke ‘oatu ha mape kiate koe ke tokoni atu ‘i ho‘o fakahoko e ngaahi fili mā‘oni‘oní. Kuo teuteu‘i kitautolu ‘e he ‘Eikí, ‘i he ‘otu laine ki he ‘otu laine, ki he “kuonga fakatu‘utāmaki” (2 Timote 3:1) ‘oku tau lolotonga fehangahangai mo iá.

‘Oku ‘oatu ‘e he lisi ngāue nounou ko ‘eni mei he Kau Palesitenisi ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Apostolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, ‘a e mape ko ‘ení ‘o kau ai e ngaahi me‘á ni:

- Faka‘apa‘apa‘i e ‘aho Sāpaté mo e ouau toputapu ‘o e sākalamēnítí kuo toutou fakamamafa‘i ‘i he ta‘u ‘e nima kuohilí.
- ‘Oku tukutaha e tokanga ‘a e kōlomu kuo fakamāloha ‘o e kaumātu‘á mo e Fine‘ofá, ‘i he fakahinohino ‘a e pisopé, ki he taumu‘a mo e ngaahi tufakanga fakalangi ‘o e Siasí mo tokoni ki he kau mēmipá ke fakahoko mo tauhi e ngaahi fuakava toputapú.
- Ko hono fakahoko fiefia ‘o e ngāue fakaetauhí ‘i ha founiga mā‘olunga mo mā‘oni‘oni ange.
- ‘I he‘etau kamata ‘aki e fakakaukau ki he iku‘angá, ‘oku hoko ai e ngaahi fuakava ‘o e temipalé mo e ngāue he hisitōlia fakafāmilí ko ha konga mahu‘inga ‘o e hala ‘o e fuakavá.

Ne ‘oatu ha ngaahi liliu lahi ange ke fakapalanisi fo‘ou e me‘a ‘oku hoko ‘i he siasí pea mo e ‘apí ‘i he konifelenisi lahi ‘o ‘Okatopa 2018. Ne ‘oatu e ngaahi liliú ke a‘usia ha ngāue faka-Sāpate ‘oku fakatefito ‘i ‘api pea tokoni‘i ‘e he Siasí. ‘I he lea na‘á ku fakahokó, ‘a ia ne fakangofua ‘e he Kau Palesitenisi ‘Uluakí mo e Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá, na‘a mau fanonganongo ai ko e ngaahi taumu‘a mo e tāpuaki ‘oku

*Kuo ‘omi ‘e he Siasí kiate kitautolu ha founiga ke tokoni‘i kitautolu ki hono fakahoko e ngaahi fili mā‘oni‘oni.*



fekau‘aki mo e liliu ko ‘ení mo e ngaahi liliu kehe kimui ní ‘oku kau ai e ngaahi me‘á ni:

- Ko ha ului ‘oku loloto ange ki he Tamai Hēvaní pea mo e ‘Eiki ko Sisū Kalaisí mo fakamāloha e tui kiate Kinuá.
- Fakamāloha e fakafo‘ituitú mo e fāmilí ‘i he nāunau fakalēsoni ‘oku fakatefito ‘i ‘api kae poupou‘i ‘e he Siasí, ‘a ia ‘oku tokoni ki hono mo‘ui fiefia ‘aki ‘o e ongoongoleleí.
- Faka‘apa‘apa‘i e ‘aho Sāpaté, ‘o tokanga taha ki he ouau ‘o e sākalamēnítí.
- Tokoni‘i e fānau kotoa ‘a e Tamai Hēvaní he ongo tafa‘aki ‘o e veilí ‘i he ngāue faka-faifekaú mo hono ma‘u e ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava pea mo e ngaahi tāpuaki ‘o e temipalé.<sup>14</sup>

‘E faitāpuekina koe he taimí ni mo e kotoa ‘o ho‘o mo‘uí ‘i ho‘o muimui angatonu ki he fale‘i kuo ‘oatú. ■

*Mei ha lea ‘i ha fakataha lotu, “Resolve to Make Righteous Choices,” ne fai ‘i he ‘aho 20 ‘o Nōvema, 2018, ‘i he ‘Univēsiti Pilikihami ‘Iongi–Hauai‘i.*

#### NGAAHI FAKAMATALÁ

1. David Brooks, “The Rise of the Amphibians,” *New York Times*, Feb. 15, 2018, nytimes.com.
2. Brooks, “The Rise of the Amphibians.”
3. Michael J. Balick and Paul Alan Cox, *Plants, People, and Culture: The Science of Ethnobotany* (1996).
4. Julie Walker, “Professor and Samoan Chief Awarded for Saving Rain Forest,” *BYU Magazine*, Summer 1997, 8; vakai foki, Anne Billings, “You Can Make a Difference: Paul Cox—Preserving God’s Creations,” *Liahona*, Nov. 1998, 32–37.
5. Ne kau heni e kau mēmipa ‘o e Siasí ko Leki Mōkeni, Kenei Moataki, mo ha ni‘ihi kehe.
6. Vakai, Bruce C. Hafen and Marie K. Hafen, “Bridle All Your Passions,” *Ensign*, Feb. 1994, 16.
7. Harry Emerson Fosdick, *Living Under Tension* (1941), 111.
8. James S. Jardine, “Consecration and Learning,” ‘i he Henry B. Eyring, ed., *On Becoming a Disciple-Scholar: Lectures Presented at the Brigham Young University Honors Program Discipline and Discipleship Lecture Series* (1995), 78.
9. Neal A. Maxwell, “Insights from My Life,” *Ensign*, Aug. 2000, 9.
10. Ella Wheeler Wilcox, “Will,” ‘i he Charles Wells Moulton, *The Magazine of Poetry: A Quarterly Review*, vol. 5 (1893). Ko e palesiteni misioná ko ‘Eletā Marion D. Hanks.
11. Joseph F. Smith, *Gospel Doctrine*, 5th ed. (1939), 87.
12. Heber C. Kimball, ‘i he Orson F. Whitney, *Life of Heber C. Kimball*, 6th ed. (1975), 450.
13. Johann Wolfgang von Goethe, *Faust*, trans. Bayard Taylor (1912), 1:28.
14. Vakai, Quentin L. Cook, “Ului Mālohi mo Tolonga ki he Tamai Hēvaní pea mo e ‘Eiki ko Sisū Kalaisí,” *Liahona*, Nōvema, 2018, 8–11.

# Ko e Fakatupu Koloa Lelei Tahá

Fai 'e Michael R. Morris

Ngaahi Makasini 'a e Siasi

Hili hano tukuange 'a Palanikā Kelekoli mei he ngāuē, na'á ne ongo'i mafasia 'i hono toe kumi ha ngāue ma'u'anga mo'ui fo'oú. Ka na'á ne kau ki ha kulupu Fekumi ki ha Ngāue Lelei Ange 'i he mo'ui fakafalala pē kiate kitá.

**K**uo ngāue 'a Palanikā Kelekoli 'i he pangikeé 'i ha ta'u 'e 27, 'o kau ai ha'ane hoko ko ha tokoni pule 'i ha ta'u 'e 12—'a ia ko e 'uhinga ia ne faka'ohovale ai hono tukuange iá. Ka neongo iá, ne vave pē hono to'o atu 'ene ongo'i 'ohovalé 'e he hoha'a mo e loto mafasiá.

Ko e me'a mālié, he na'e ngāue e hoa 'o Palanikaá, 'a 'Eliki, pea ne 'i ai ha pa'anga talifaki na'á na fakahū ke nau mo'ui mei ai. Hili ha'ane faka-akeake mei ha mahaki pea laka hake 'i he ta'u 'e tahá e 'ikai ke ne ngāuē, ne kamata ke fekumi 'a Sisitā Kelekoli ki ha ngāue fo'ou.

Na'á ne toe fakalelei'i 'ene tohi tala ngāuē, kau atu ki ha ngaahi kalasi komipiuta, 'alu ki he ngaahi faka'ali'ali mo e tu'uaki ngāuē, pea kamata ke ne fakafonu e ngaahi foomu kole ngāuē. Ne iku ai 'o ne ma'u ha ngaahi 'initaviu ngāue 'e ni'ihi. Na'á ne fakakaukau koe'uhiko 'ene taukei fakangāuē, 'e fainogofua pē hano ma'u 'o ha ngāue fo'ou.

Na'e pehē 'e Sisitā Kelekoli, "Ne kamata ke u hoha'a 'i he 'ikai ke toe fetu'utaki mai ha tahá. "Ne u pehē, 'Ko e hā e me'a 'oku hokó?"

Ne 'osi ha lau māhina mo e 'ikai pē ha ngāue. Ne faifai pea fokotu'u ange 'e hono husepānití, 'a ia ne hoko ko e pisope 'o honau uooti Newport Beach, Kalefōnia, USA, ke vakai'i 'e Palanikā e polokalama mo'ui fakafalala pē kiate



kita ‘a e Siasí pea kau ki ha kulupu Fekumi ki ha Ngāue Lelei Ange.

### “Okú ke Ongo‘i e Laumālié”

Ne kamata ‘e Sisitā Kelekoli ha kalasi uike ‘e 12 ko ha konga ia ‘o e kulupu Fekumi ki ha Ngāue Lelei Angé ‘a ia ne tokoni‘i ai ia ke ne ako ke fakamaheni, ‘ilo‘i e ngaahi faingamālié, fakalelei‘i ‘ene tohi tala ngāuē, mo fakahaa‘i ia ‘i ha tu‘unga fakapalōfesinal, pea teuteu ki he ngaahi ‘initaviu ngāuē. Na‘á ne fokotu‘u foki ha ngaahi taumu‘a faka‘aho kau ki hono ‘ilo‘i ‘o e ngaahi ma‘u‘anga tokoní, fakahoko ‘o e fetu‘utakí, mo e ngaahi fakataha femātaakí.

Na‘á ne pehē “Oku ‘ikai tatau e kalasi mo‘ui fakafalala pē kiate kitá mo ha toe kalasi. Ko ha ue‘i fakalaumālie ia.” Okú te ongo‘i ai e Laumālié. Ne ako‘i au ‘i he‘eku kalasí ke u faka‘ao-nga‘i e tuí, faivelenga, ngāue mālohi, mo tautapa ki he ‘Eikí—‘o ‘ikai falala pē ki he‘emau ngaahi taukeí mo ‘emau malava ‘o kumi ha ngāuē ka ki he tokoni foki ‘a e Tamai Hēvaní.”

Ne ma‘u ‘e Sisitā Kelekoli ha ngaahi faingamālie fakaangaanga ‘i he tokoni ‘a ‘ene kulupu Fekumi ki ha Ngāue Lelei Angé, ke vahevahé fekau‘aki mo ‘ene tu‘unga fakaakó pea fetu‘utaki ki he kakaí mo e ngaahi pisinisi‘o ngāue ‘aki ha me‘angāue fakamaheni ‘oku ui ko e “Ko au ‘i ha Sekoni ‘e 30.” Oku tokoni e Ko au ‘i ha Sekoni ‘e 30, ke mahino ki he kau pule ngāuē e fa‘ahinga ngāue ‘oku fekumi ki ai ha taha fie ma‘u ngāue, ko ‘ene a‘usiá, mo e founiga ‘e lava ke tokoni ai e tokotaha ko iá ke lavame‘a e pisinisi.

Hili ha uike ‘e valu ‘o ‘ene kalasí, ne ongo‘i ‘e Sisitā Kelekoli ‘i ha ‘aho ‘e

taha ke ne tū‘ulutui mo hokohoko atu ‘ene lotu he ‘aho ko iá ki ha tokoní.

Na‘á ne pehē, “Ne u fakavaivai‘i au. Ne u fie ma‘u mo‘oni e tokoni ‘a e Tamai Hēvaní ke ma‘u ha me‘a. Ne ‘ikai ke u pehē ‘oku ou fie hoko ko ha pule ngāue pe ‘oku fie ma‘u ke u ma‘u ha pa‘anga lahi. Na‘á ku fie ma‘u pē ha ngāue. Ne u ‘ohake kotoa hoku lotó ki he ‘Eikí.”

Na‘á ne tohi kole ngāue faka‘ilekitulōnika ki ha lakanga ‘atā ‘e nima he ko ha konga ia ‘o ‘ene “ngāue mei ‘api” he ‘aho ko iá. ‘I he ‘aho pē hono hokó, ne fetu‘utaki ange ha pule ngāue ke ‘initaviu ia ki ha lakanga ko ha ‘ōfisa ‘i ha va‘a pangikē. Na‘á ne vekeveke ‘i he vave hono tali ‘o ‘ene ngaahi lotú.

Na‘é pehē ‘e Sisitā Kelekoli, “Ne ‘ikai ke u hoha‘a fekau‘aki mo e ‘initaviú he kuó u toutou fakaangaanga tu‘o lahi ia ‘i he kalasí.” Ka neongo iá, na‘á ne lotu fakamaatoato kimu‘a ‘i he ‘initaviú. Na‘á ne tautapa ‘o pehē, “Tamai Hēvaní, kātaki ‘o ‘omi e me‘a ke u lea ‘akí ke u lava ‘o tali totonu pea ke lava e ni‘ihí te nau ‘initaviu aú ‘o mamata ki he mahu‘inga ‘o e me‘a te u malavá.”

### “Te Ne Liliu Ho‘o Mo‘ui”

Hili ha ngaahi ‘aho si‘i mei he ‘initaviu ‘a Sisitā Kelekoli, ‘i Mā‘asi 2018, ne afe mai ‘a Miki mo Makalita Fosítā ki he tau‘anga me‘alele ‘o ha falelotu ‘i he Siteiki Newport Beach, ke ‘āhi ki he kulupu Fekumi ki ha Ngāue Lelei Angé ‘i he efiafi ko iá. Ne tū‘uta efiafia atu e ongomātu‘a Fosítā, ‘a ia na‘á na hoko ko ha ongo faifekau matu‘otu‘a ki he Mo‘ui Fakafalala Pē Kiate Kitá, pea na‘á na ‘ohovale he vakai atu kuo ‘osi tau ai e me‘alele ‘a Palanikaá.

Ne pehē ‘e ‘Eletā Fosítā, “Na‘á ne fu‘u fiefia ‘aupito ‘o ne heka fakavave mai ki he‘ema kaá ke fakahoko mai ne toki ma‘u pē ha‘ane ngāue. Na‘á ne fakamatala‘i e lahi ‘o ‘ene ‘ofa ki he Tamai Hēvaní pea mo e mahu‘inga ‘o e polokalama mo‘ui fakafalala pē kiate kitá mo ‘ene kulupú ‘i he‘ene feinga ke ma‘u ha ngāuē.”

Ne fakamo‘oni foki mo Sisitā Kelekoli ki he ongomātu‘a Fosítā kuo te‘eki ai ke ne ongo‘i ofi pehē ange ki he Fakamo‘ui pe ongo‘i ‘Ene kau fakataautaha ‘i he‘ene mo‘ui. Ne fetāngihi e toko tolú ni he na‘e mātu‘aki ongo kiate kinautolu pea na‘a nau hounga‘ia mo‘oni. Hili ha ta‘u ‘e taha mei ai, ne hokohoko atu e hounga‘ia ‘a Sisitā Kelekoli ki he‘ene kulupu mo‘ui fakafalala pē kiate kitá, ki he tokoni fakalangí, pea mo ‘ene ngāue ko ha ‘ōfisa pangikeé.

Na‘á ne pehē, “Oku totongi lelei ‘aupito. ‘Oku lelei ‘aupito mo e taimi tēpilé. ‘Oku sai ‘aupito mo e ngaahi lelei ‘okú te ma‘ú.” Okú ne faka‘aonga‘i ‘ene ngaahi taukeí, fakatupulaki hono ngaahi talēniti fo‘óu, mo “tupulaki ‘i he kautahá.”

“Ko e kau atu ki ha kulupu Fekumi ki ha Ngāue Lelei Angé ‘i ha uike ‘e 12, ‘a e founiga fakatupu koloa lelei taha te ke ala fakahokó,” ko ‘ene fakamatala ia ki ha taha pē ‘oku fekumi ki ha ngāue pe liliu ‘ene ngāuē. “E ‘ikai ngata pē ‘i he‘ene tokoni atu ke toe fakalelei‘i ho‘o tohi tala ngāuē mo vahevahé ho‘o ngaahi taukeí, ka te ne tokoni‘i foki koe ke ke aka ke faka‘aonga‘i ho‘o tuí mo fakatupulaki ho‘o fakamo‘óni. Ko e faikehekehé ia. Ko e kalasi ‘oku lau houa pē ‘i he uike takitaha, ka ‘e tokoni ‘aupito. Te ne liliu ho‘o mo‘ui.” ■

## Ko Ha Uiui'i ma'a Sione

**H**e'eku hoko ko ha pisope fo'ou 'i he ngaahi ta'u lahi kuo hilí, na'a ku fakatokanga'i ha fefine faivelenga na'a ne ma'ulotu ma'u pē ta'e kau fakataha mo hono husepāniti ko Sioné. Ne u toki 'ilo'i na'a ne hoko ko ha palesiteni fakakolo lolotonga e taimi ne langa ai honau 'apisiasi. Ne 'ikai fu'u tokoni'i ia 'e he kau mémipa 'o e koló peá ne ongo'i mafasia ai 'i he'ene fai kotoa e ngáué peá ne hoko ai 'o māmālohi.

Ka 'a'ahi e kau mémipa 'o e uōtí ki hono 'apí, te ne tutu 'ene fo'i sikaletí pea tuku 'ene kapa kava mālohí hono ve'e seá, 'o hangē ha'ane pehē mai, "He 'ikai te mou lava 'o fakafoki atu au."

Ne faifai peá u 'ilo'i ko Sioné ko ha tangata 'okú ne fakalelei'i e ngaahi

naunau maumaú. Ne fa'a fetu'utaki mai e kāingalotu matu'otu'a ange 'i he uōtí ke u fakalelei'i ha me'a 'e ni'ihi. 'I he'eku 'ilo'i ko eni e ngaahi taukei 'a Sioné, ne u fa'a fetu'utaki ai kia Sione mo kumi fale'i kau ki hono fakalelei'i ha me'a.

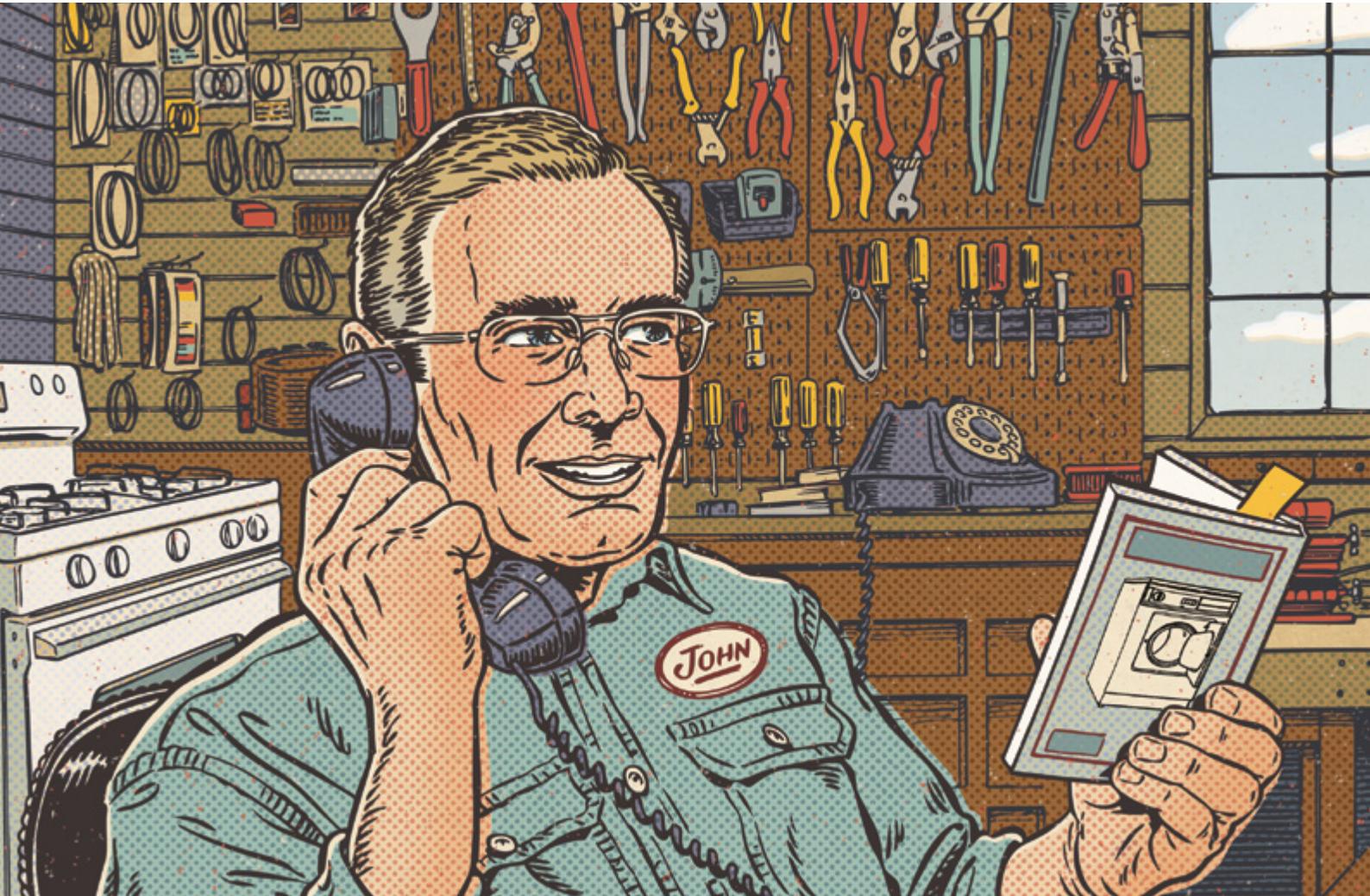
Na'a ku fakahoko eni 'i ha ta'u nai 'e taha. 'I he taimi ko iá, ne fie ma'u ai ke u uiui'i ha kalake fakauooti. Hili hano lotua ia, ne ue'i au ke u uiui'i 'a Sione.

Na'a ku talaange ki he palesiteni fakasiteikí pea na'a ne pehē mai, "He 'ikai lava ke tau uiui'i ia he taimí ni! 'Oku ifi ia pea kei ma'u kava mālohi." Ne u kole ki he palesiteni siteikí ke ne ui pē mu'a ia ke 'initaviu. Ne ha'u 'a Sione ki he 'initaviú ka na'a ne tali mahino, "Ikai, 'oku 'ikai ke u mo'ui taau."

Ne toe hokohoko atu pē 'o hangē ko ia ki mu'á—Ne kei māmālohi pē 'a Sione pea na'a ku fetu'utaki kiate ia ke kumi fale'i. Lolotonga e taimi ko 'ení, ne 'ikai ke u lea 'aki ha me'a kiate ia kau ki ha'ane foki mai ki he lotú. Ne u toe kole ki he palesiteni siteikí ke ne 'initaviu tu'o ua ia. Ne toe tali 'ikai pē 'a Sione ka 'i he taimi ko 'ení, na'a ne tānaki atu, "Te u talaatu e taimi kuó u mateuteu aí."

Hili 'ení, ne u kei fetu'utaki pē 'o kumi fale'i meia Sione peá u fakafeohi kiate ia 'i he lelei taha na'a ku lavá.

Hili ha 'aho 'e taha, na'a ku tali ai e telefoní peá u fanongo ki he pehē mai, "Ko e motu'a Pisopé koā eni?" Ne kamata ke ne ui pehe'i au. "Ko au



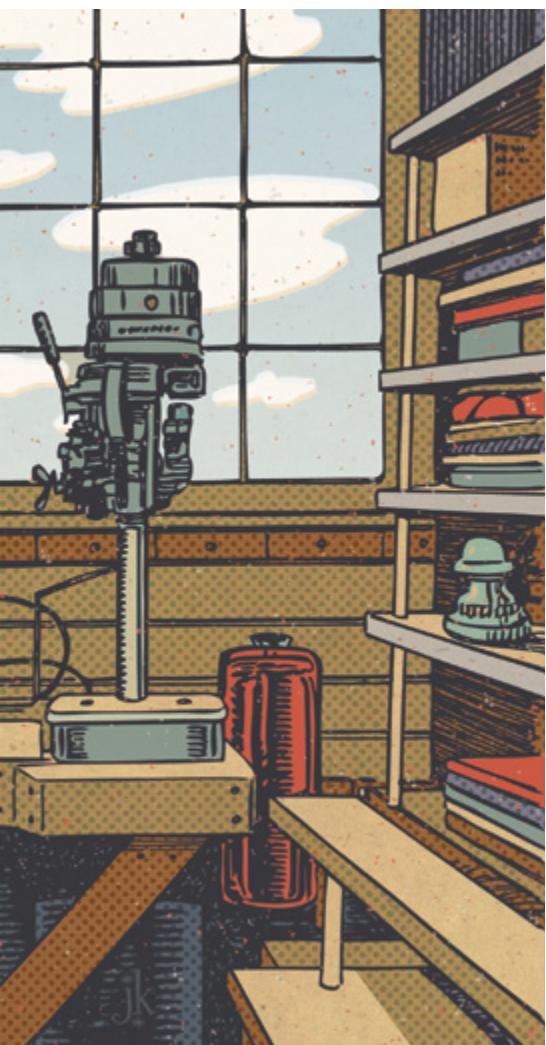
# Ko e Tāpuaki 'o ha Mole

Sione. 'Oku ou mateuteu.' Ne uiui'i leva ia pea na'a ne hoko ko 'emau kala-ke fakauotí.

'I he fakalau 'a e ngaahi ta'ú, ne ngäue 'a Sione 'i ha ngaahi fatongia lahi. Na'a ne ngäue fakafafekau mo hono uaifí, pea 'okú na ngäue eni 'i he temipalé. 'I he paati fakamanatu ta'u 50 'o 'eku malí, ne tohi 'e Sione ha ki'i fakamatala 'o pehē, "Pisope, 'oku ou fakamälö atu 'i ho'o fakahaofi 'eku mo'uú."

He 'ikai lava ke u fakamatala'i e fiefia 'oku ou ongo'i 'i he'eku 'ilo'i kuo foki 'a Sione ki he siasi peatko e taha 'o e ngaahi 'uhingá ko 'eku fa'a kätaki mo kole tokoni kiate ia 'i he'eku fie ma'u ia. ■

Burke Waldron, 'Iutā, USA



**H**ili ha'ama feinga 'i ha ngaahi ta'u lahi, na'e faifai peá ma 'amanaki atu ke ma'u 'ema fuofua tamá. He toki me'a fakafiefia mo ongo mo'oni ia! Ne lelei e me'a kotoa pē. Ne fakalakalaka homa 'ofefiné, tupulaki, pea ne fiefia tatau e taha kotoa na'a mau feohí mo kimaua 'i he tāpuaki 'o e 'ofefine ko 'eni kuo mau tatali fuoloa ki aí.

Ka ne kamata ke hoko ha ngaahi palopalema. Ne hoko ha palopalema 'i hoku totó mo e 'até 'o ne usesia fakatou-'osi au mo e pēpeé. Ne toe 'ilo'i foki 'e he kau toketaá 'oku poloka e totó 'i he fonuá. 'I hoku mähina onó pē, ne fie ma'u ke fā'ele'i homa 'ofefiné.

'I hono fanau'i ia, ne si'i hifo pē 'i ha pāuni 'e taha (kilo 'e 0.5) pea lōloa si'i pē he 'inisi 'e 10 (senitimita 'e 25). Ne ui ia 'e he kau neesi he falemahakí ko 'ema "ki'i to'a." Kae hili pē ha 'aho 'e fā mei hono fanau'i, ne faka'au ke kovi ange hono tükungá peá ne si'i mälolō. Ne 'omi 'e hono fanau'i hoku 'ofefiné pea foki ki 'api 'o 'ikai fuofua ia mo vakai ki he'ene 'ü me'a 'i 'apí, ha mamahi kiate au 'oku 'ikai lava ke fakamatala'i!

Ne u fononga mo hono ki'i puha maté 'i hoku fungá 'i ha meime maile 'e 190 (kilomita 'e 300) kae 'oua kuó ma tū'uta 'i homa kolo tupu'anga ko Kalusiosí pea tanu ia ai. 'I he ngaahi taimi 'e ni'ihi 'oku lava ke u ongo'i 'okú ne 'i ai, 'o hangē pē 'okú ne ala mai ki hoku fofongá 'aki hono ki'i nimá. Ne

tāpuaki'i hono fa'itoká 'e hoku husepā-niti ko Kusitavó, pea na'a ma tanu ia.

Ne ma nofo 'i ha 'aho 'e tolu he 'api 'o 'eku ongomātu'a, 'a ia ne 'a'ahi mai ai e kakaí kiate kimaua. Ne 'ikai mahino ki ha ni'ihi e 'uhinga kuo tuku ai 'e he 'Otuá ke hoko e me'a ko 'ení kiate kimauá. Ka ne 'ikai ke ma teitei fakafehu'ia e 'Eikí. Na'a Ne fili kimaua ke ma hoko ko e ongomātu'a ki he tokotaha makehe ko 'ení, 'a e ki'i 'ängeló, 'a ia na'a ne fie ma'u ha ngaahi 'aho si'i pē he māmani ko 'ení ke fakakakato hono misioná. Ne 'ikai ke ma fakakaukau ki ai ko ha tautea pe ko ha faingata'a. Na'a ma fakakaukau ko ha tāpuaki ia. Ko homa fatongia leva eni ke mo'ui taau ke ma toe fakataha mo ia.

Kuo 'omi 'e he ongoongoleí kiate kimaua 'a e maama, mālohi, mo e 'amanaki ke toe lava 'o hiki hake ia 'i ha 'aho 'e taha. Ko e mo'oni, 'oku ma fa'a loto mamahi he taimi 'e ni'ihi, pea 'oku ma ongo'i tuenoa he taimi 'e ni'ihi. Ka 'oku fakafiemālie'i kimaua 'e he Laumālié.

'Okú ma toe feinga ke ma'u ha pēpē 'e taha, pea 'okú ma 'ilo'i 'oku hoko e me'a kotoa 'o fakatatau ki he palani mo e taimi 'a e 'Eikí. 'Oku 'ofa 'a e Tamai Hēvaní 'iate kimaua pea he 'ikai te Ne teitei li'aki kimaua. 'Okú ma hounga'ia mo'oni kiate Ia ko hono teuteu'i 'o ha founiga ke mau toe nofo fakataha ai ko ha fāmili 'i ha 'aho. ■

Patrícia Moraes, Lio Kalanite to Sulu,  
Palāsila

**N**e u 'ilo'i ko ha tangata fakalelei'i naunau 'a Sione, ko ia ai na'a ku fetu'utaki kiate ia ki ha fale'i 'i hono fakalelei'i ha me'a. Te ne talamai e me'a ke fai, pea te u fakalelei'i leva e palopalemá.



**N**a‘á ku text ki he fa‘eé ‘o talaange ne u ngaohi ‘o lahi ‘eku lasāniá pea ‘oku ou fie vahevahe ia mo hono fāmili.

## Ko e Lasānia Fai‘ahó

**K**uo fuoloa ‘eku ongo‘i e holi ke ta‘o ma‘á pe ngaohi ha me‘atokoni pea ‘oatu ia ki ha taha ‘i homau uōtī ke vahevahe ‘eku ‘ofá pea mo e ‘ofa ‘a e ‘Eikí mo kinautolu, ka na‘e te‘eki ai pē ke u fai ia.

‘Oku ou manako ke ngaohi me‘atokoni, ka ko au pē eni mo hoku huse-pāniti ‘oku ‘i ‘api he taimi ní. Ko ia ai, ‘oku si‘isi‘i ange e me‘atokoni ‘oku ngaohi ‘i he‘ema houa kai he ‘oku fa‘a lau ‘aho pea toki ‘osi e me‘akai, kapau e lahi ki he‘ema ma‘u me‘atokoni.

Na‘á ku fakakaukau ‘i ha pō ‘e taha ke ngaohi ha lasānia. Ne ‘ikai ke u ngaohi ha kapa lahi ‘e taha, ka ko ha kapa iiki ‘e ua. Te ma lava leva ai ‘o ma‘u me‘atokoni efiafi ‘aki e taha, pea ‘e lava ke u foaki e kapa ‘e tahá ki ha taha na‘á ne fie ma‘u.

Ne u fetu‘utaki ki he palesiteni Fine-‘ofá ke vakai pe na‘e fie ma‘u ‘e ha taha

ha me‘atokoni ke ‘oatu ma‘anautolu. Na‘á ne lau kau ki ha fa‘ē taaautaha na‘á ne ngāue pea ‘i ai ha‘ane fānau ‘e toko ua. ‘I he ho‘atā efiafi ko iá, na‘á ku text ki he fa‘eé ‘o talaange ne u ngaohi ‘o lahi ‘eku lasāniá pea ‘oku ou fie vahevahe ia mo hono fāmili.

Na‘á ne text mai ‘o pehē, “‘Oku fai-kehe ‘aupito ia! ‘Io, ‘e lelei ‘aupito ia!” Na‘á ne kei ‘i he ngāue, ka ‘e ‘i ‘api ‘ene fānau, pea ‘e lava ke u tuku ange ia ‘i ha fa‘ahinga taimi pē.

Hili ha ki‘i taimi nounou mei ai, na‘á ne toe text mai ‘o fehu‘i mai, “Na‘á ke ‘ilo‘i ko hoku ‘aho fa‘ele‘i e ‘ahó ni?” Na‘á ku fakapapau‘i ange ne ‘ikai ke u teitei ‘ilo ia. Na‘á ne tali mai, “Sai, fai‘aho fiefia pē kiate au!”

‘I he‘eku ‘ave e me‘atokoní, ko ‘ene toki tuku mai pē ia mei he ngāue. Na‘á ne fiefia, pea pehē foki ki he‘ene fānau.

‘I he Sāpaté, na‘á ne ma‘u au ‘i he lotú, pea na‘á ne lo‘imata‘ia ‘i he‘ene talamai ko e mei ta‘u kotoa pē ‘i hono ‘aho fa‘ele‘i, ne ngaohi ‘e he‘ene kui fefiné ha‘ane me‘atokoni efiafi—pea ko e lasānia ma‘u pē ia. Ne mālōlō ‘ene kui fefiné he ta‘u kimu‘á, pea ko hono fuofua fai‘aho eni ne ‘ikai ‘i ai ‘ene kui fefiné ke ngaohi ha lasānia ma‘ana.

‘I he‘eku tuku atu e lasāniá ‘i hono ‘aho fa‘ele‘i, ne fakamālohia ‘ene fakamo‘oni ‘oku ‘afio‘i ‘e he ‘Eikí ia mo ‘ofa ‘iate iá. Pea na‘á ne fakamālohia ‘eku fakamo‘oni kapau te tau faka‘atā kitautolu ke hoko ko ha me‘angāue ‘i he to‘ukupu ‘o e ‘Eikí, te Ne fakahaa‘i mai e tafa‘aki te tau lava ‘o tokoni aí. ■

**Ne ‘ikai tuku mai ‘a e hingoá, Tekisisi, USA**

# Peesi 'e 150 ki he Tu'apulelulú?

**N**a'a ku 'i he tu'unga fakamamahi taha 'o 'eku mo'uí. Kuo kole 'e hoku uaiff ke ma vete hili ha'ane li'aki au koe'uhí ko ha tangata 'e taha. Na'a ku ta'u 30 pea na'a ku nofo mo 'eku fine'eikí. Ne ofi pē foki ke mole 'eku ngāue ma'u'anga mo'uí.

Ne 'osi fakatokanga mai e 'ētita pule 'o e nusipepa na'a ku ngāue aí 'o pehē, "Kapau te ke toe ha'u 'okú ke hu'akava'ia, 'e tukuange ai pē koe he taimi pē ko iá." Ne u fifili 'i he'eku foki ki 'apí pe 'e founiga fefé hano ta'ofi 'eku inu kava mālohi.

Hili pē iá, ne tu'u mai ha ongo faifekau 'o talanoa mai fekau'aki mo e Siasi 'o Sisú Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Na'a ku talaange 'oku 'ikai ke u fie fanongo ki ai. Ka 'i he'eku hoko ko ha tokotaha faiongoongó, na'a ku ongo'i kuo pau ke u 'orange kiate kinua 'eku kātí.

Hili ha ngaahi 'aho si'i mei ai, ne talamai 'e he'eku fine'eikí ne 'i ai ha ongo 'Amelika ai ke 'a'ahi mai kiate au.

Na'a ne pehē mai, "Okú na ma'u e taha 'o ho'o 'ū kātí."

Ko e ongo faifekau tatau pē ia mei he ngaahi 'aho si'i kimu'á. Ne mono mai kiate au 'e ha taha ha tohitufa peá

ne talanoa kau ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Pea mono mai 'e hono hoáha Tohi 'a Molomona kiate au. Na'a ne 'eke mai pe te u lau ha ngaahi vahe 'e ni'ihi mei ai. 'I he'eku tali ke fai iá, na'a ne toe sio fakamama'u mai mo fehu'i pe teu lau ha peesi 'e 150.

Ne u tali ange, "He 'ikai lava ia!"

Na'a ne pehē mai, "Sai, te ma toe ha'u he Tu'apulelulú." Ko ha ngaahi 'aho si'i pē ia mei ai. Ne 'ikai ke u fakakaukau te u lava 'o lau e 'ū peesi ko iá 'i he taimi ko iá.

Hili e ngāue 'i he 'aho hono hokó, na'a ku ongo'i ha teke mālohi ke fekumi ki hoku ngaahi kaungāme'a ke mau 'alu 'o inu kava mālohi. Peá u manatu'i e fakatokanga 'a e 'ētita pulé mo e peesi 'e 150 ne kole mai ke u laú. Na'a ku 'alu ki 'api pe a kamata ke lau e Tohi 'a Molomoná. Na'a ku lau foki mo e tohitufa kau kia Siosefa Sāmitá.

Ne ue'i 'e he Laumālié hoku lotó 'i he'eku lau kau kia Siosefa Sāmitá. Na'a ku ongo'i foki e mo'oni 'o e Tohi

'a Molomoná 'i he'eku lau mo ako lahi ange fekau'aki mo e Fakamo'uí. Ne 'ohovale pē kuó u lau ha peesi 'e 150. 'I he 'aho Tu'apulelulú, ne toe foki mai e ongo faifekau mo fehu'i mai pe kuó u lau ia.

Ne u tali ange, "Io! Kotoa e peesi 'e 150!"

Na'a ku fie ma'u ke toe 'ilo lahi ange! 'I he'ena ako'i au fekau'aki mo e Lea 'o e Potó, na'a ku talaange kuó u mateuteu ke tuku 'eku ma'u kava mālohi.

'I he Sāpate hono hokó, ko 'eku fuofua 'alu ia ki ha fakataha lotu 'aukai mo e fakamo'oni. Ne u vahevahe 'eku fakamo'oni ne toki ma'u kau kia Siosefa Sāmita mo e Tohi 'a Molomoná. Hili ha ngaahi taimi nounou mei ai, ne papitaiso au pea hilifakinima au ko ha mēmipa 'o e Siasi.

'I he ta'u 'e 48 talu mei hoku papiso, kuó u feinga ke tauhi e ngaahi fekaú pea nofo ofi ki he Siasi. Na'a ku toe mali peá u ngāue fakafafekau mo hoku uaifí. Ne u tali ha ngaahi uiui'i 'i he ngaahi ta'u kuo hilí. 'Oku ou lolotonga ngāue eni 'i he temipalé. 'Oku ou fakamālō ki he 'Eikí 'i he taimi kotoa pē 'o 'eku 'i aí, 'i hono fusi mai au mei he fakapo'ulí pea 'omi au ki he māmá. ■

**Hildo Rosillo Flores, Piura, Peru**

**N**e u fifili 'i he'eku foki ki 'apí pe 'e founiga fefé hano ta'ofi 'eku inu kava mālohi. Hili pē iá, ne tu'u mai ha ongo faifekau 'o talanoa mai kiate au.

# Ko Hotau Ngaahi Sino Toputapú

Fai 'e Marissa Widdison

Ngaahi Makasini 'o e Siasi

**K**apau he 'ikai ke tau ako'i 'etau fānaú kau ki he mahu'inga ta'engata 'o e sinó, 'e vekeveke e māmaní ke hū mai mo takihala'i 'etau fānaú ma'atautolu.

'I he 1 Kolinitō 6:19, 'oku ako'i ai 'e he 'Aposetolo ko Paulá 'oku toputapu hotau ngaahi sinó: "Ikai 'oku mou 'ilo ko homou sinó ko e fale tapu 'o e Laumālie Mā'oni'oní, 'oku 'iate kimoutolú?" 'Oku 'ikai ko e me'a eni 'oku ako'i 'e he māmaní. Ka 'oku takatakai'i 'etau fānaú 'e ha ngaahi pōpoaki puputu'u, 'o ne 'ohake ha ngaahi fehu'i mo fakatupu veiveiuia.

Ko e hā e sino haohaoa 'oku fe'ungá?  
Ko e hā e vala totonu ke tuí?

Ko e hā 'oku totonu ke u faka'aonga'i ki ai hoku sinó?

Ko ha fanga ki'i fakakaukau 'eni ki hono tokoni'i 'o e fānaú ke nau houngā'ia 'i honau ngaahi sinó ko ha me'a-ngāue fakafo ki he lelei.

## Ko e Sinó Ko Ha Me'a'ofa

'Oku ma'u e ngaahi sinó 'i ha fōtunga, lanu, lahi, mo ha ngaahi tu'unga malava kehekehe. Mahalo ko e pōpoaki mahu'inga taha te tau lava 'o 'oange ki he'etau fānaú, ko e sino *kotoa pē* ko ha tāpuaki pelepelengesi ia. 'Oku hoko hono ma'u ha sinó ko ha konga mahu'inga ia 'o e palani 'o e fiefiá—he ko hono mo'oní, 'oku fa'u 'aki kitautolu hotau laumālie mo hotau sinó! (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:15). Hangē ko hono ako'i 'e Paulá, ko hotau sinó ko ha ngaahi temipale ia ma'a e Laumālie Mā'oni'oní.

'E lava ke mamahi e fānaú, hangē ko e kakai lalahí, koc'uhí ko e fōtunga mo e anga e ngāue 'o honau sinó. Sai pē ia. Tokoni'i ho'o fānaú ke mahino na'a mo e ngaahi sino ta'ehaohaoá te tau kei lava pē 'o ako mo tupulaki. Te tau lava 'o fokotu'u ha sipinga 'o e tokanga taha ki he ngaahi me'a 'oku lelei 'i hotau sinó, kae 'ikai ko e tōtu'a 'a e hoha'a ki he fōtunga 'o hotau sinó pe ko hono fakafehoanaki hotau sinó ki he ni'ihī kehé. 'E 'i ai ha 'aho te tau toetu'u kotoa ai, pea "e fakafoki 'a e ngaahi me'a kotoa pē ki honau angatotonu mo haohaoá" (Alamā 40:23).

## Ko Hono Tokanga'i 'o e Sinó

'E tāpuekina e fānaú 'e he ngaahi tō'onga mo'ui lelei 'oku nau faka-tupulakí, 'i he toenga 'o 'enau mo'uí. 'I he'etau hoko ko e mātu'a, 'oku tau hoko ai ko ha takiekina mahu'inga 'i he me'atokoni 'oku nau ma'u, ko 'enau ngaahi 'ekitiviti fakatu'asinó, tō'onga ma'a, mo e ngaahi founiga kehe 'oku nau tokanga'i ai honau sinó. 'Ikai ngata pē 'i hono poupou'i kinau-tolu ke nau mo'ui lelei, ka te tau lava 'o fa'u ha 'ātakai fakafāmili 'okú ne tā ha sipinga 'o e ngaahi fili lelei ko 'ení. 'Oku kau hení ha ngaahi fealea'aki vāofi mo tau'atāina pea 'ikai fakamaa'i ai ha taha, fekau'aki mo e feohi fakaesinó mo e ngaahi liliu 'e hoko 'i honau sinó 'i he'enaupu haké. (Ki ha tokoni 'i hono fakahoko e fealea'aki 'i he ta'u totonú, vakai angé 'a e *A Parent's Guide* 'i he ChurchofJesusChrist.org.)





## Ko e Faka'ehi'ehi mei he Ngaohikoviā

Ko e me'a fakamamahí, 'oku faka-fuofua ki ha toko taha mei ha toko fā 'i he kakai 'o e māmaní, 'oku ngaohikovia 'i he'enau kei si'i.<sup>1</sup> Te tau lava 'o ngāue ke malu'i mo fakamālohia 'etau fānaú. Te tau lava 'o ako'i kinautolu ke nau tali "ikai" ki he me'a 'oku ta'efakafiemālie kiate kinautolu, pea kapau 'e fakamamahí'i kinautolu 'e ha taha, 'oku totonu ke nau kole tokoni—pea toutou kole pē kae 'oua kuo nau malu. Te tau lava 'o ako'i kinautolu ki he ngaahi fo'i lea totonu ki he kongokonga 'o e sinó, fai ha ngaahi fepōtala-noa'aki 'oku malu fakaeongo kau ki ha ngaahi fehu'i te nau ma'u, mo fakalotolahi'i kinautolu ke nau tokanga ki he Laumālié. (Vakai, "Ko Hono Malu'i 'o e Fānaú" 'i he Liahona 'e toki ha'u 'i 'Okatopa 2019.)

'Oku 'i ai ha ngaahi pōpoaki faka-tu'utāmaki 'i he mītiā kau ki he ngaahi sinó. Ko e hā e me'a 'oku lau, mama-ta'i, mo fanongo ki ai 'etau fānaú? 'I he'etau ako'i 'etau fānaú ke nau 'ilo'i mo faka'ehi'ehi mei he mītia fakatu'utāmaki, 'e lelei ange 'enau 'ilo'i e mo'o-ní mo e loi. (Vakai "Growing a Healthy Technology Garden" mei he Ensign 'o 'Epeleli 2017. )

## Ke Ke Anga'ofa

'Oku tau fa'a lea ta'e'ofa nai kau ki ha sino 'o ha taha—"o kau ai hotau sinó? Kapau ko ia, 'oku tau fokotu'u ha sipinga fakatu'utāmaki ki he to'u kei ikí. Ka te tau lava 'o 'ulungaanga 'aki hono fakahaa'i 'o e hounga'ia ki he ngaahi me'a 'e lava ke fai 'e hotau sinó. Te tau lava 'o tā ha sipinga 'o e lea 'ofá, 'o kau ai hono fakahikihiki'i e kakaí 'i he ngaahi ngāué mo e 'ulu-ngāngá, kae 'ikai ko e fōtungá pē.

Faka'osí, 'e lava ke faka'aonga'i 'e he kakai kehé honau sinó 'i ha ngaahi founiga 'oku ako'i kitautolu ke faka'ehi'ehi mei ai. 'I he'etau ako'i 'etau fānaú ke fakamama'o mei he tātataú, tui fakaavaavá, mo e vala ta'etāú, tuku mu'a ke tau fakapapau'i 'oku tau ako'i foki kinautolu ke nau anga'ofa. Neongo he 'ikai ke tau tui tatau mo e fili 'oku fai 'e he kakaí, ka 'oku totonu ke tau anga'ofa ma'u pē mo faka'apa'apa'i e ni'ihi kehé. ■

## MA'A E FĀNAÚ

'I he Kaume'a he māhiná ni:

- "Ko Ho Sinó ko Ha Temipale" ("Aokosi 2019, peesi K12)

Ki he ngaahi ma'u'anga tokoni kehé, 'a'ahi ki he lessonhelps.lds.org pea lomi'i e tefito ko e "Bodies."

## MA'A E TO'U TUPÚ

'I he Liahoná he māhiná ni:

- 'Oku ako'i 'e he ngaahi fakamatala kotoa 'i he konga 'a e to'u tupú (vakai, peesi 50) e ngaahi tokāteline fekau'aki mo e sinó.

Ki he ngaahi ma'u'anga tokoni kehé, 'a'ahi ki he youth.lds.org.

## MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, World Health Organization, "Violence and Injury Prevention," [www.who.int/violence\\_injury\\_prevention/violence/child](http://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/child).



V A H E 2

# Nāunau Fe‘unga

*Fakamatala ‘a e ‘Ētitá: Ko ha konga ‘eni ‘o e vahe 2 mei he Kau Mā‘oni‘oní, ‘Ikai ha Nima Ta‘ema‘a, volume 2 ‘i he fakahokohoko ‘o e Kau Mā‘oni‘oní. ‘Oku fakamatala‘i ‘e he vahe kimu‘á, ‘i he makasini ‘o Siulaí, ha kaungā fononga fehikitaki ‘o e Kāingalotú ne nau tomu‘a fonongá, ‘a ia ne ui ko e “Apitanga ‘o Isilel.” Kuo nau ‘apitanga ‘i Suka Kiliki, ‘o ki‘i mama‘o si‘i pē ‘o hanga atu ki he Vaitafe Misisípí mei Nāvū. Ne kamata ke tataki ‘e Pilikihami ‘Iongi ‘a e fuofua kaungā fononga ki he hihifó ‘i he ‘aho 1 Mā‘asi 1846.*

**T**olotonga e mavahe ‘a e Kāingalotú mo Pilikihami ‘Iongi mei Suka Kilikí, na‘e nofo pē e ta‘u fāngofulu mā tolu ko Lu‘isa Pālatí ‘i Nāvū, ‘o teuteu ke mavahe mo hono ngaahi ‘ofefine ilki ‘e toko faá mei he koló. ‘I he ta‘u ‘e tolu kimu‘á, ne ui ‘e he ‘Eikí hono husepāniti ko ‘Etisoní ke ngāue fakafaifekau ki he ‘Otu Motu Pasifikí. Talu mei ai, na‘e faingata‘a e fetu‘utaki mo ‘Etisoní koe‘uhí ko e ta‘efalala‘anga e fe‘ave‘aki meili he vaha‘a ‘o Nāvū mo Tupuaí, ko e motu ‘i Tahiti na‘á ne ngāue aí. Ko e konga lahi ‘o ‘ene ‘ū tohí ne lau māhina hono fuoloá pea toki a‘utaki mai, pea ko e ni‘ihi na‘e lahi hake he ta‘u ‘e tahá ‘a hono fuoloá.

Na‘e fakamahino mai ‘i he tohi fakamuimuitaha ‘a ‘Etisoní he ‘ikai ke ne ma‘u e taimi ke na fononga fakahihifo aí. Na‘e fakahinohino‘i ia ‘e he Toko Hongofulu Mā Uá ke ne nofo ma‘u ‘i he ‘Otu Motu Pasifikí kae ‘oua kuo nau ui ia ke ne foki mai ki ‘api pe ‘oatu ha kau faifekau ke nau fetongi ia. ‘I ha taimi ‘e taha, na‘e faka‘amu ‘a Pilikihami ke ‘ave ha kau faifekau tokolahí ki he ‘otu motú hili ‘a e ma‘u ‘enitaumeni ‘a e Kāingalotú, ka na‘e hoko ‘a e hiki-fononga tokolahí mei Nāvuú ke fakatoloi ai ‘a e palani ko iá.<sup>1</sup>

Na‘e loto-fiemālie ‘a Lu‘isa ke ne fai ‘a e fonongá ta‘ekau ai hono husepāniti, ka na‘e fakatupu lotosi‘i ‘ene fakakaukau ki aí. Na‘e ‘ikai ke ne fie mavahe mei Nāvū mo e temipalé pea na‘e ‘ikai ke ne sai‘ia he fakakaukau te ne fononga saliote ‘o kaka he ‘Otu Mo‘unga Maká. Na‘á ne loto foki ke sio ki he‘ene mātu‘a toulekeleka ‘i Kānatá—mahalo ko hono faka‘osi pē ia ‘ene sio kiate kinuá—kimu‘á peá ne toki ‘alu ki he hihifó.

Kapau te ne fakatau atu ‘ene fanga pulú, ‘e lava ke ne ma‘u ai ha pa‘anga fe‘unga ke ‘a‘ahi ki he‘ene ongomātu‘á mo totongi ha paasi ma‘a hono fāmilí ke nau heka vaka ki he matāfanga ‘o Kalefōniá, ‘o faka‘ehi‘ehi leva ai mei he fononga ‘i ‘utá.

Na‘e meimeい papau ‘a e fakakaukau ‘a Lu‘isá ke ne ‘alu ki Kānata, ka na‘e ‘i ai ha me‘a na‘e ‘ikai ke ongo tonu. Na‘á ne fakakaukau ke ne fai tohi kia Pilikihami ‘Iongi fekau‘aki mo ‘ene loto-hoha‘a ki he fononga ‘i ‘utá pea mo ‘ene loto ke sio ki he‘ene ongomātu‘á.





Na‘á ne tohi ‘o pehē, “Kapau ‘okú ke pehē ko e founiga lelei taha ki he fakamo‘u ‘a e fononga mo e fanga pulú, pea te u taumu‘a leva ke fai ia, pea ‘oku ou tui te u kātekina ia ‘o ‘ikai ha läunga ‘o tatau mo e kau fefine kehé.”<sup>2</sup>

Hili ha taimi nounou mei ai, na‘e a‘u atu ha talafekau mo e tali ‘a Pilikihamí. Na‘á ne talaange, “Ha‘u koe. Ko e fononga mo e fanga pulú ‘a e founiga malu tahá. “Te tau fetaulaki mo Misa Palati ‘i he toafá ‘i he feitu‘u te tau ‘i aí, pea te ne lotomamahi lahi kapau he ‘ikai ‘i ai hono fāmilí.”

Na‘e fakakaukau ‘a Lu‘isa ki he fale‘i, na‘á ne teuteu ‘i hono lotó ki he fononga faingata‘a ‘oku tu‘unuku maí, peá ne fakakaukau ke muimui ‘i he fononga ‘a e Kāingalotú, ‘o tatau ai pē pe ‘e mo‘ui pe mate ai.<sup>3</sup>

‘I he fa‘ahita‘u failau ko iá, ne ngāue fakavave ‘a e kau ngāué ke faka‘osi e temipalé kimu‘a ‘i hono ‘aho fakatāpuí ‘i he ‘aho 1 ‘o Meé. Ne nau fokotu‘u ha fungavaka piliki ke ne takatakai‘i e fai‘anga papitaisó, fakapipiki ha papa teuteu, pea vali mo e holisí. Na‘e fakahoko e ngāué he ‘ahó kakato pea fa‘a‘u ki he po‘ullí. Koe‘uhí ko e ‘ikai lahi e pa‘anga ‘a e Siasí ke totongi ‘aki e kau ngāué, na‘e feilaulaú‘i ai ‘e hanau ni‘ihi tokolahia ha konga ‘o ‘enau vahé ke fakapapau‘i ‘e maau e temipalé ke fakatāpuí ki he ‘Eikí.<sup>4</sup>

‘I he ‘aho ‘e ua kimu‘a pea fai e fakatāpuí, na‘e faka‘osi ‘e he kau ngāué ‘a hono vali ‘o e holo fakataha‘anga he fungavaka ‘uluaki. ‘I he ‘aho hono hokó, na‘a nau tafi e efú mo e vevé mei he loki lahí pea teuteu‘i leva ki he polokalamá. Ne ‘ikai lava ‘e he kau ngāué ke faka‘osi‘osi e ngāue ki he lokí kotoa, ka na‘a nau ‘ilo‘i he ‘ikai hoko ia ko ha me‘a ke ne ta‘ofi ai ‘a hono tali ‘e he ‘Eikí ‘a e temipalé. ‘I he‘enau loto-falala kuo nau fakahoko e fekau ‘a e ‘Otuá, na‘a nau tā valivali ai e ngaahi lea, “Kuo ‘afio‘i ‘e he ‘Eiki ‘emau feilaulaú” ‘i ‘olunga he tu‘unga malanga ‘i he holisi fakahahake ‘o e holo fakataha‘angá.<sup>5</sup>

Koe‘uhí na‘e tokanga ‘a e kau taki ‘o e Siasí ki he‘enau mo‘uá ke totongi ki he kau ngāué, na‘a nau fanonganongo ai ko e ‘uluaki fakataha ‘o e polokalama fakatāpuí ko ha ngāue

‘ofa. Na‘e kole kiate kinautolu ne kau ki aí ke nau foaki ha pa‘anga ‘e taha ke tokoni ke totongi e kau ngāue masivá.

‘I he pongipongi ‘o e ‘aho 1 ‘o Meé, na‘e mavahé ai ‘a e finemui ta‘u 14 ko ‘Elivila Sitivení mei hono ‘apitanga ‘i he fakahihifo ‘o Misisipí ke kolosi ‘i he vaitafé ke ne ‘alu ki he fakatāpuí. Ko ‘Elivilá ko ha paea na‘e mālōlō ‘ene ongomātú‘á ‘i he hiki pē honau fāmilí ki Nāvuú, pea na‘á ne nofo leva mo hono tokoua ne ‘osi mali. Na‘á ne ‘alu toko taha pē, koe‘uhí na‘e ‘ikai ha taha ‘i honau nofo‘anga kemí ‘e lava ‘o kau faka-taha mo ia ‘i he fakatāpuí.

‘I hono ‘ilo‘i ko ia ‘e he kau ‘apostoló mahalo ‘e lau‘ita‘u kimu‘a pea toki langa ha tempipale ‘i Hihifó, na‘a nau fakahoko ai e ‘enitaumení ki ha kakai taaautaha kei talavou ‘e ni‘ihi, kau ai ‘a ‘Elivila. Hili ‘eni ha māhina ‘e tolu mei ai, na‘á ne toe kaka ai ‘i he ngaahi sitepu ki he matapā ‘o e tempipalé, foaki ‘ene pa‘anga ‘e tahá, pea ma‘u ha nofo‘anga ‘i he loki fakataha‘anga.<sup>6</sup>

Na‘e kamata e sēsiní ‘aki ha hiva mei ha kuaea. Na‘e fakahoko leva ‘e ‘Oasoni Haiti ‘a e lotu fakatāpuí. Na‘á ne tautapa ‘o pehē, “Ofa ke nofo‘ia hení Ho Laumálié, pea ‘ofa ke ongo‘i ‘e he kakai kotoa ‘a e ivi tākickina toputapu ‘i honau lotó kuo tokoni‘i ‘e Hono to‘ukupú ‘a e ngāué ni.”<sup>7</sup>

Na‘e ongo‘i ‘e ‘Elivila ha mālohi fakalangi ‘i he lokí. Hili e fakatahá, na‘á ne foki ki hono ‘apitangá, ka na‘á ne foki mai ki he sēsini hono hokó ‘i he ‘aho ‘e ua mei ai, ‘o faka‘amu ke ne toe ongo‘i e mālohi tatau. Na‘e fai ‘e ‘Oasoni Haiti mo Uilifooti Utalafi ha ngaahi malanga ‘i he ngāue fakatemipalé, lakanga fakataula‘eikí, mo e toetu‘ú. Kimu‘a pea faka‘osi e fakatahá, na‘e fakamālō‘ia ‘e Uilifooti e Kāingalotú ‘i hono faka‘osi e temipalé neongo te nau li‘aki ia.

Na‘á ne pehē, “Kuo ma‘u ‘i ai ‘e he Kāingalotu ‘e lau afe honau ‘enitaumení, pea he ‘ikai mole ‘a e ‘ilo ko iá. Ko e nāu-nau‘ia fe‘unga ‘eni ki hono langa ‘o e temipalé.”

Hili e fakatahá, na‘e foki ‘a ‘Elivila ki hono ‘apitangá, ‘o ne toe kolosi faka‘osi ‘i he vaitafé.<sup>8</sup> Lolotonga iá, na‘e faka‘aonga‘i ‘e he Kāingalotu ‘i Nāvuú e toenga ‘o e ‘ahó mo e poó ‘i hono fakamaau mo to‘o e ‘ū sea, tēpile, mo e naunau kehe kae ‘oua kuo nge‘esi ‘a e temipalé pea tuku ki he to‘ukupu ‘o e ‘Eikí.<sup>9</sup>

‘I he mama’o atu e fonongá, na’e tu’u ‘a Pilikihami mo e ‘Apitanga ‘o ‘Isilelí ‘i ha feitu’u ko Mosikito Kiliki, ‘ikai mama’o atu mei he Vaitafe Misulí. Na’a nau fiekaia, tōmui ‘aki e māhina ‘e ua mei he taimi-tēpilé, pea nau masiva ‘aupito.<sup>10</sup> Ka na’e kei vilitaki pē ‘a Pilikihami ke mu’omu’ā ha kaungā fononga ki he ‘Otu Mo’unga Maká. Na’á ne tui na’e fie ma’u ha kulupu ‘o e Kāingalotú ke nau faka’osi e fonongá ‘i he fa’ahita’u ko iá, he ko e fuoloa ange e hē holo ‘a e Siasí ta’e ‘i ai ha ‘apí, ‘e feinga hono ngaahi filí ke fakamovetevete’i pe fakafe’ātungia’i hono halá.<sup>11</sup>

Ka neongo ia, na’e ‘ilo’i ‘e Pilikihami ko hono teuteu’i ha kulupu peheé, ‘e sī’isī’i ai e ngaahi ma’u’anga tokoni ‘a e Kāingalotú. Ko e tokosi’i ne ‘i ai ‘enau pa’anga pe me’atokoni ke vahevahé, pea na’e sī’i e ngaahi faingamālie ‘i ‘Aiouá ki he ngāue totongí. Na’e pau ke fakatau atu ‘e he Kāingalotu tokolahi ha ngaahi koloa mahu’inga ‘i he halá pe fai ha ngaahi ngāue kekeheke ke ma’u ha pa’anga ki he me’atokoní mo e ma’u’anga tokoní, ke nau mo’ui ai ‘i he feitu’u tokalelei. ‘I he taimi na’e ‘unu fakahihifo ai ‘a e ‘apitangá pea tokosi’i ange ‘a e nofo’angá, ne faka’au pē ke toe faingata’ā ange hono ma’u ‘o e ngaahi faingamālie ko ‘ení.<sup>12</sup>

Na’e ‘i ai foki ha ngaahi me’ā kehe na’á ne lōmekina ‘a Pilikihami. Na’e fie ma’u ‘e he Kāingalotu ne ‘ikai kau ‘i he kaungā fononga mu’omu’ā, ha feitu’u ke nau nofo ai ‘i he fa’ahita’u momokó. Na’e loto fiemālie e kau ‘Omahaá mo e kakai Totonu kehe ne nau nofo’i e kelekele he fakahihifo ‘o e Vaitafe Misulí, ke tuku ‘a e Kāingalotú ke nau kemi ai ‘i he fa’ahita’u momokó, ka na’e momou e kau fakaofonga fakapule’angá ke faka’atā kinautolu ke nau nofo fuoloa ‘i he kelekele malu’i ‘o e kau ‘Initiá.<sup>13</sup>

Na’e ‘ilo’i foki ‘e Pilikihami na’e fakafalala mai ‘a e Kāingalotu mahamahaki mo masiva ‘i Nāvuú ke ‘ave kinautolu ‘e he Siasí ki he hihifó. Na’á ne faka’amu ‘i ha vaha’ataimí ke tokoni’i kinautolu ‘aki hono fakatau atu e koloa mahu’inga ‘i Nāvuú, kau ai e temipalé. Ka na’e ‘ikai ke ola lelei ‘a e feinga ko ‘ení.<sup>14</sup>

Na’e toki ‘ilo ‘e Pilikihami ‘i he ‘aho 29 ‘o Suné, ne omi ha kau ‘ōfisa ‘e toko tolu mei he Kongakau ‘a e ‘Iunaiteti Siteítí ki Mosikito Kiliki. Na’e pole tau ‘a e ‘Iunaiteti Siteítí ki Mekisikou, pea na’e fakamafai’i e kau tangatá ‘e Palesiteni Sēmisi Poki ke nau fakakau mai ha kongakau ‘o e Kāingalotu ‘e toko 500 ki ha ngāue fakakautau ki he taulanga Kalefoniá.<sup>15</sup> ■

*Ke lau ‘a e toenga ‘o e vahé, kātaki ‘o vakai ki he kaumaonioni. ChurchofJesusChrist.org pe ko e tatau fakakomipiuta ‘o e fakamatala ko ‘ení ‘i he makasini Liahona ‘o ‘Aokosí ‘i he Gospel Library pe ‘i he liahona. ChurchofJesusChrist.org.*

*‘Oku ‘uhinga e fo’i lea Tefito ‘i he ma’u’anga fakamatalá ki ha ngaahi fakamatala lahi ange ‘i he kaumaonioni. ChurchofJesusChrist.org.*

#### MA’U’ANGA FAKAMATALÁ

1. Louisa Barnes Pratt to Brigham Young, Mar. 24, 1846; Brigham Young to Addison Pratt, Aug. 28, 1845, Brigham Young Office Files, CHL; vakai foki, *Kau Mā’oni’oni*, volume 1, vahe 41. **Tefito:** Louisa Barnes Pratt
2. Louisa Barnes Pratt to Brigham Young, Mar. 24, 1846, Brigham Young Office Files, CHL; Louisa Barnes Pratt, Journal and Autobiography, 127.
3. Louisa Barnes Pratt, Journal and Autobiography, 127. Na’e liliu e setesi faka’osi ‘o e konga leá ke faingofua hono laú; ko e fakamatala totonú ‘oku pehē “Te tau fetaulaki mo Misa Palati ‘i he toafá ‘i he feitu’u te tau ‘i aí te ne lotomamahi lahi kapau he ‘ikai ‘i ai hono famili.”
4. Mendenhall, Diary, Apr. 1–4, 1846; Samuel W. Richards, Journal, Apr. 22–29, 1846; Haight, Journal, Apr. 6, 1846; Morris, Autobiography, 40–41.
5. Samuel W. Richards, Journal, Apr. 23 and 29–30, 1846; Brigham Young, in *Journal of Discourses*, Jan. 1, 1877, 18:304; Lanman, *Summer in the Wilderness*, 31–33.
6. Barney, “Ruins of the Nauvoo Temple”; JSP, CFM:525, note 71.
7. Historian’s Office, General Church Minutes, Thomas Bullock booklet no. 8, May 1, 1846.
8. Barney, “Ruins of the Nauvoo Temple”; Historian’s Office, History of the Church, volume 15, May [1], 1846, 34; Scott, Journal, May 1, 1846; Woodruff, Journal, May 1 mo e 3, 1846.
9. Holzapfel and Cottle, “Visit to Nauvoo,” 11. **Tefito:** Temipale Nāvuú
10. Bennett, *Mormons at the Missouri*, 45. **Tefito:** Fononga ‘a e Kau Paioniá
11. Historian’s Office, History of the Church, volume 15, June 28, 1846, 87–89; Brigham Young to William Huntington and Council, June 28, 1846, Brigham Young Office Files, CHL.
12. Orson Pratt, Journal, Feb. 1846; Mar. 6, 1846; June 19, 1846; vakai foki, Bennett, *Mormons at the Missouri*, 32–33.
13. Brigham Young to William Huntington and Council, June 28, 1846, Brigham Young Office Files, CHL.
14. “Conference Minutes,” *Times and Seasons*, Nov. 1, 1845, 6:1011; Orson Pratt, Journal, Apr. 28–29, 1846; Brigham Young to Jesse Little, Jan. 20, 1846; Jesse Little to James K. Polk, June 1, 1846, Jesse C. Little Collection, CHL.
15. Historian’s Office, History of the Church, volume 15, June 29–30, 1846, 89–90; Quaife, *Diary of James K. Polk*, 444–50; Brigham Young to “the High Council of the Church,” Aug. 14, 1846, Brigham Young Office Files, CHL; vakai foki, Arrington, *Great Basin Kingdom*, 21. **Tefito:** Mexican-American War



*Ne ofi ki ha kau tangata ‘e toko 500 ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘o e Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, ‘a ia ne ‘iloa ko e Kongakau Māmongá, ne loto fiemālie ke ngāue ‘i he Kautau ‘a ‘Ameliká pea ‘alu atu ki Kalefonia.*

# Ngaahi Ngāue 'a e Kau Palesitenisī Faka-'Ēliá

Kuo fanonganongo 'e he Kau Palesitenisi 'Uluakí 'e fakataha'i ha ngaahi 'ēlia 'e fitu 'i he 'Iunaiteti Siteití mo Kānata ki he ngaahi 'ēlia 'e tolu. 'E hoko e ngaahi liliu ko 'ení fakataha mo e ngaahi ngāue 'a e Kau Palesitenisi Faka-'Ēliá 'i he 'aho 1 'o 'Aokosí.

'Oku fakamatala 'e Palesiteni M.Lāsolo Pālati, Ko e Palesiteni Le'ole'o 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, ko e Kau Palesitenisi Faka'ēliá "oku nau tokanga taha ki ha ngaahi fie ma'u pau 'o e 'ēlia takitaha, mo 'oange ha ngaahi fale'i mo ha fakahinohino ki he kau taki faka'ēliá mo e fakalotofonuá." ■

## 'Afilika Tongahahake



Joseph W.  
Sitati  
Tokoni  
'Uluakí

S. Mark  
Palmer  
Palesiteni

Joni L.  
Koch  
Tokoni Uá

## 'Afilika Hihifo



Edward  
Dube  
Tokoni  
'Uluaki

Marcus B.  
Nash  
Palesiteni

Hugo E.  
Martinez  
Tokoni Uá

## 'Ēsia



Peter F.  
Meurs  
Tokoni  
'Uluakí

David F.  
Evans  
Palesiteni

David P.  
Homer  
Tokoni Uá

## 'Ēsia Tokelau



Takashi  
Wada  
Tokoni  
'Uluaki

Yoon Hwan  
Choi  
Palesiteni

L. Todd  
Budge  
Tokoni Uá

## Palāsila



Adilson  
de Paula  
Parrella  
Tokoni  
'Uluaki

Marcos A.  
Aidukaitis  
Palesiteni

Joaquin E.  
Costa  
Tokoni Uá

## 'Otu Kalipiané



Eduardo  
Gavaret  
Tokoni  
'Uluaki

Jose L.  
Alonso  
Palesiteni

Jorge M.  
Alvarado  
Tokoni Uá

## 'Amelika Lotoloto



Brian K.  
Taylor  
Tokoni  
'Uluaki

Juan A.  
Uceda  
Palesiteni

Alan R.  
Walker  
Tokoni Uá

## 'Iulope



Massimo  
De Feo  
Tokoni  
'Uluaki

Gary B.  
Sabin  
Palesiteni

Erich W.  
Kopischke  
Tokoni Uá

## 'Iulope Hahake



Hans T.  
Boom  
Tokoni  
'Uluaki

Christoffel  
Golden  
Palesiteni

Alexey V.  
Samaykin\*  
Tokoni Uá

**Mekisikou**

		
Rafael E. Pino Tokoni 'Uluakí	Arnulfo Valenzuela Palesiteni	John C. Pingree Jr. Tokoni Uá

**Hahake Lotoloto/  
'Afilika Tokelau**

		
Larry S. Kacher Tokoni 'Uluakí	Anthony D. Perkins Palesiteni	Jeffrey H. Singer* Tokoni Uá
Pule'i mei he hetikuota 'a e Siasí		

**'Amelika Noate Lotoloto**

		
Chi Hong (Sam) Wong Tokoni 'Uluakí	S. Gifford Nielsen Palesiteni	Matthew L. Carpenter Tokoni Uá

**'Amelika Noate Tokelau-hahaké**

		
Allen D. Haynie Tokoni 'Uluakí	Randall K. Bennett Palesiteni	W. Mark Bassett Tokoni Uá

**'Amelika Noate Tonga-hahake**

		
Vern P. Stanfill Tokoni 'Uluaki	James B. Martino Palesiteni	Hugo Montoya Tokoni Uá

**'Amelika Noate Tonga-hihifo**

		
Adrián Ochoa Tokoni 'Uluakí	Paul B. Pieper Palesiteni	Kyle S. McKay Tokoni Uá

**'Amelika Noate Hihifó**

		
Scott D. Whiting Tokoni 'Uluakí	Kevin W. Pearson Palesiteni	Jörg Klebingat Tokoni Uá

**Pasifikí**

		
K. Brett Nattress Tokoni 'Uluaki	Ian S. Ardern Palesiteni	Kazuhiko Yamashita Tokoni Uá

**'Otu Filipainí**

		
Taniela B. Wakolo Tokoni 'Uluaki	Evan A. Schmutz Palesiteni	Steven R. Bangerter Tokoni Uá

**'Amelika Saute Tokelau-hihifo**

		
Jorge F. Zeballos Tokoni 'Uluakí	Enrique R. Falabella Palesiteni	Mathias Held Tokoni Uá

**'Amelika Saute Tonga**

		
Mark A. Bragg Tokoni 'Uluakí	Benjamín De Hoyos Palesiteni	Juan Pablo Villar Tokoni Uá

**'Iutā**

		
Randy D. Funk Tokoni 'Uluakí	Craig C. Christensen Palesiteni	Walter F. González Tokoni Uá

\* Fitungofulu Faka'ēlia

## Ko Hono Fakahaa'i Ho Tu'unga Totonú

**K**o e hā 'okú ke sio ki ai 'i ho'o vakai ki he sio'atá?

'Okú ke fakalau nai e me'a 'oku 'ikai ke ke sai'ia ai 'i ho fótungá? 'Okú ke ongo'i tautea nai koe'uhí ko ho'o ngaahi fehalákí pe vaivai? 'Okú ke sio ki ha sio fakamama'u mai ha fofonga 'o ha taha 'okú ne fakaanga'i koe?

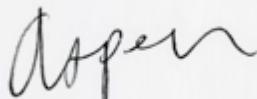
Pe 'okú ke fakakaukau ko ha fānau koe 'a e 'Otuá? 'Okú ke sio nai ki ha taha 'okú ne lea 'aki ha ngaahi me'a lelei mo fakahaa'i e hounga'ia neongo pe ko e hā e tükungá? 'Okú ke sio nai ki he fofonga 'o ha taha 'oku anga'ofa atu kiate koe?

'E lava ke tau ikuna'i e fakaanga'i kitá, feinga ma'u pē ke haohaoá, mo e ngaahi 'ulungaanga fakafonua fakatu'utāmakí, 'i he mahino pe ko hai mo'oni kitautolú. Te tau lava 'o ta'ofi e tokanga 'o fu'u tōtu'a ki hotau 'ata 'i he sio'atá ka tau feinga ke 'ata atu meiate kitautolú e Maama 'o Kalaisí. 'I he tatau ko 'ení, te ke lau ai kau ki he fótunga 'o e sinó pea ma'u ha mahino lahi ange ki ho mahu'ingá. 'Okú ou vahevahe ha ngaahi fakakaukau ki he fótunga 'o e sinó mei he ngaahi mo'oni 'oku ma'u 'i he folofolá mo e temipalé (vakai ki he peesi 44). 'Okú fakamatala'i 'e Senitulā Vanesa 'i ha fakamatala faka'ilekitulōnika pē, 'ene hounga'ia koe'uhí ko hono sinó 'i he'ene foua e halafononga liliu mo'ui 'o e ma'u 'o ha pēpeé.

'I he peesi 48, 'oku vahevahe ai 'e Mākisi e talanoa 'o 'ene ikuna'i e ngaahi fakakaukau tukuhifo ki hono fótungá mo e founiga te tau lava kotoa ai 'o 'ilo 'oku tau "fe'unga lelei pē"—pea 'i he Fakalei 'a Sisū Kalaisí, te tau lava 'o ikuna'i e me'a kotoa pē.

'I he'etau hoko ko e kau ākonga 'a Kalaisí, he 'ikai lava ke tau fihia 'i he ngaahi fakakaukau fa'a liliu 'o e māmaní kau ki he mo'ui leleí mo e fótungá, pea 'ikai foki totolu ke fu'u tōtu'a 'etau tukupā ke mo'ui leleí. Manatu'i, 'oku 'ikai fua ho mahu'ingá 'i he fuo mo e lahi 'o ho sinó. 'Okú ta'efakangatangata ho mahu'ingá, pea 'oku ha'u ia mei he 'Otuá.

Faka'apa'apa atu,  
'Asipeni Sitenitā



# KAKAI LALAHÍ KEI TALAVOÚ

## FALE'I LELEI TAHÁ . . .

'Oku vahevahe 'e he kakai lalahi kei talavoú 'a e ngaahi fale'i lelei taha kau ki he fakalakalaka 'o e fōtunga ho sinó:

"Oua te ke hoha'a koe ki ha fakakaukau 'a ha taha kau kiate koe, tuku kehe pē 'a e 'Eikí! 'Oku ou feinga ke manatu'i 'oku ha'u e ngaahi fakakaukau ko ía meia Sētane he 'oku 'ikai hano sino."

—Loleini 'Epopolai, Kuinisolani, 'Aositelēlia

"Tuku ha taimi ke fakatupulaki ai ha vā fetu'utaki 'uhingamālie mo Kalaisi. 'Oku ta'ofi 'eku fakakaukau pē kiate aú. Tokanga taha ki he ni'ihi kehé mo e founga te ke lava ai 'o fakahoko ha faikehekehe 'i he māmaní."

—'Emili, 'Iutā, USA

"'Oku ou fakakaukau ki he me'a kotoa pē 'e lava ke fai 'e hoku sinó: fua ha ki'i leka, luelue, lele, va'inga, hiva, mo tokoni'i e ni'ihi kehé."

—Palaiti Peleiti, 'Iutā, USA

Ko e hā e fale'i lelei taha kuó ke ma'u kau ki hono ikuna'i e ma'unimaá, na'a mo e fanga ki'i me'a iiki hangē ko e telefoni to'oto'o mo e keimi vitioó? 'Omai ho'o talí i he [liahona.Ids.org](#) kimu'a he 'aho 31 'o 'Aokosi, 2019.

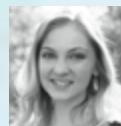
## VAHEVAHE MAI HO'O TALANOÁ

'Oku 'i ai ha'o talanoa fakaofo ke vahevahe? Pe 'okú ke fie vakai ki ha ngaahi fakatala fekau'aki mo ha ngaahi tefito pau? Kapau ko ia, 'oku mau fie fanongo meiate koe! Te ke lava 'o 'omai ho'o ngaahi talanoá pe fakamatatalá i he [liahona.Ids.org](#).

## FEKAU'AKI MO E KAU FA'U TOHI KEI TALAVOÚ

'Oku ngāue 'a 'Asipeni

**Sitenitā** ko ha 'ēita, fa'u tohi he taimi 'e ni'ihi, pea manako 'aupito ki he laukongá. 'Okú ne manako he kaka mo'ungá, fefolau'aki, kai sokoletí, mo tā pianó.



Ko **Mākisi Paisí** ko ha taha ia 'okú ne kumi ha kau ngāue ki ha kautaha tekinolesia kamata fo'ou. 'Oku fiefia he fakamālohisinó, hivá, mo e feohi mo hono uaifi ko Selá, mo 'ena fanga pusi 'e toko tolú. Na'a ne ngāue fakafaifekau taimi kakato i Mesa, 'Alesona, USA.



'Oku ha'u 'a **Senitulā**

**Vanesa Väkasi-Kovalani** mei Mekisikou Siti, Mekisikou. Na'a ne ngāue fakafaifekau taimi kakato i Sälote, Kala-laina Tokelau, USA. 'Okú ne faka'aonga'i lahi e YouTube pea fiefia ke tokoni'i ai e ngaahi fa'ē fo'ofo'oú, fakamālohisino yoga, tā vali-valí, feohi mo hono husepāniti ko Mikiasí, pea mo hona 'ofefine ko Sōfiá.



'Oku nofo mali fiefia 'a

**Öpeli Sonisoni** mo hono 'ofa'angá pea 'okú ne 'ofa hono fāmilí. 'Okú ne fiefia 'i hono tokoni'i e ni'ihi kehé mo fakafou 'i he'ene 'akauni Instagram ke nau ma'u e fiefia 'i he mo'uí.



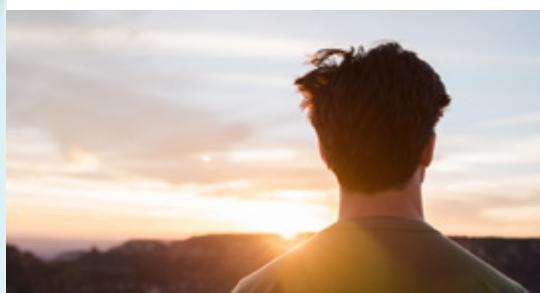
## 'I HE KONGA KO 'ENÍ

44 Fakatupu 'i Hono Tataú

Fai 'e Aspen Stander

48 Ongo'i "Fe'unga Lelei Pē": Ngaahi Founga 'e 3 ke Iku-nai'i ai e Ngaahi Fakakaukau Tukuhifo ki Hoto Fōtungá

Fai 'e Marcus Paiz



## FAKAKOMIPIUTA PĒ

'Uhinga 'Oku Ou Hounga'iia

Ai 'i Hoku Sino Hili e Feitamá

Fai 'e Sandra Vanessa Vargas-Corvalan

Ko Hono Ma'u 'o e Fiefiá 'iate Koe Peé

Fai 'e Aubrey Johnson



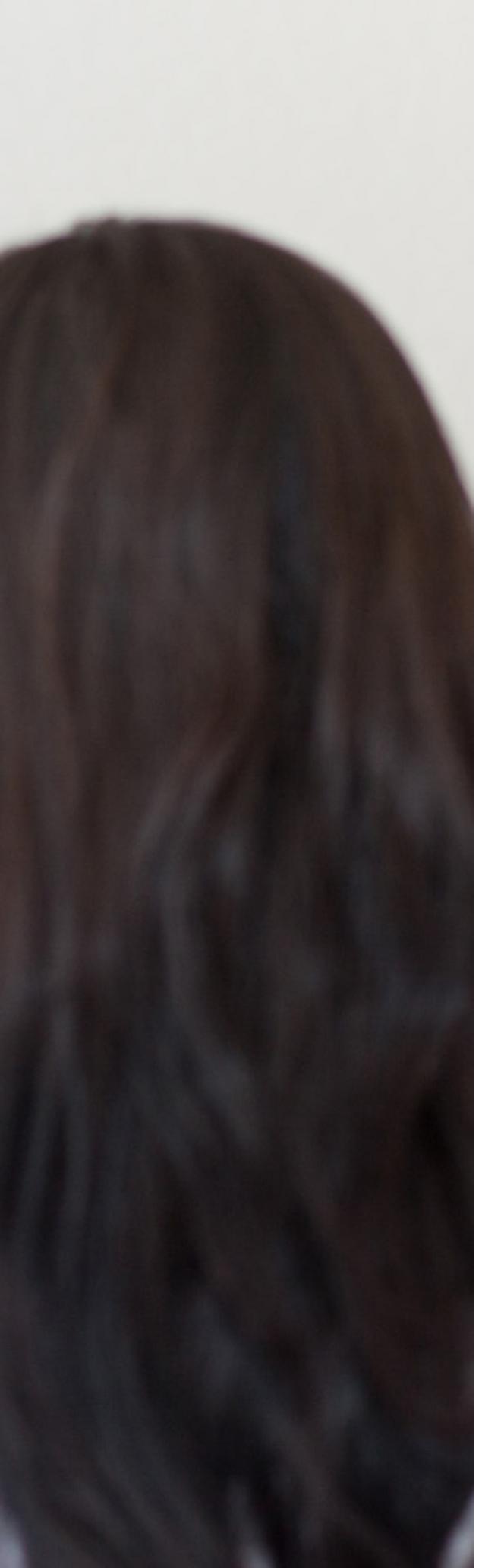
Fekumi ki he fakamatala ko 'ení mo ha ngaahi me'a kehe:

- 'I he [liahona.Ids.org](#)
- 'I he **YA Fakauiké** ('i he konga ki he Kakai Lalahi Kei Talavoú 'i he Gospel Library)
- 'I he [facebook.com/liahona](https://www.facebook.com/liahona)

# Fakatupu ‘í Hono Tataú

Ne ‘ikai faka-tupu hotau sinó  
ke faka‘ali‘ali pe  
fakahikihiki‘í pe  
fakamaau‘í ‘aki ha  
ngaahi tu‘unga  
feliliu‘aki ‘o e  
matamatalelei.  
Ne fakatupu  
kinautolu kae  
lava ke tau ma‘u  
e mo‘ui ta‘engatá.





## 'Asipeni Sitenitā

Ngaahi Makasini 'a e Siasí

**I**he kuonga 'o e tekinolosiá, 'oku taulōfu'u mai ha ngaahi pōpoaki 'oku 'ikai fe'unga lelei hotau sinó kae 'oua ke ma'u ha fuo pe lahi pau. 'Oku ngali fokotu'u mai 'e ha ngaahi tohi 'e ni'ihi he mītia fakasōsialé 'oku totonu ke tau inu pē e inu mokomoko mei he me'a ne 'ikai faka'aonga'i ki ai ha kemikalé mo lele 'i ha maile 'e 10 (kilomita 'e 16) he 'aho kae lava ke tau ma'u e sino "haohaoá" pea 'e manakoa ia ki hotau ngaahi kaungāme'a, fāmilí, kae pehē ki ha sola.

'Oku ongo'i mā hatau tokolahí ko e me'a 'oku tau fa'a fakakaukau atu ko ha mele 'i hotau sinó. 'Oku tau ongo'i pehē koe'uhí ko e 'ikai lava ke tau haohaoá—koe'uhí ko e 'ikai ke tau fōtunga tatau mo ha mōtolo Instagram—'oku 'ikai ke tau taau ai ke 'ofa'i mo tali kitautolu.

Ka ko ha loi lahi ia. Ko hotau sinó ko ha me'a'ofa ia mei he 'Otuá. Ne 'ikai ke fakatupu kinautolu ke faka'alí'ali pe fakahikihiki'i pe fakamaau'i 'aki ha ngaahi tu'unga feliliu'aki 'o e matamataleleí. Ne fakatupu kinautolu kae lava ke tau ma'u e mo'ui ta'engatá.

## *Ngaahi Mo'oni Fakalangi*

'I he maama fakalaumālié, ne fakaha'a'i 'e he Tamai Hēvaní 'Ene palani 'o e fakamo'uí ki he ngaahi laumālie 'i he langí. Ko ha konga ia 'o 'Ene palaní, ko ha'atau ma'u ha sino kae lava ke tau a'usia e mo'ui fakamatelié 'i he māmaní. 'E lava ke tau faka'aonga'i 'etau tau'atāina ke filí, 'i hotau sino fakamatelié, ke ako e ongoongoleleí mo ma'u e ngaahi ouau te ne faka'atā kitautolu ke toe foki 'o nofo mo la ko ha kakai kuo toetu'u.

Pea 'i he kamata ke fakahoko e palaní, "Na'e ngaohi 'a e tangatá 'e he 'Otuá 'i Hono tataú, na'a Ne ngaohi ia 'i he tatau 'o e 'Otuá; na'a Ne ngaohi 'a kinua ko e tangata mo e fefine." (Sēnesi 1:27). Koe'uhí ko hono ma'u 'e he Tamai Hēvaní ha sino 'o e kakano mo e hui (vakai, Tokātelíne mo e Ngaahi Fuakava 130:22), 'oku 'oatu 'e hono ma'u ho sino pē 'o'oú e ivi malava ke ke hoko 'o hangē ko lá. 'Oku 'ikai ko ha me'a noa pē hotau sinó ki hotau laumālié—'oku fie ma'u kinua ki hotau fakamo'uí mo e hakeaki'i.

'Oku 'ikai ui kitautolu ke tau tauhi ha tu'unga mamafa pau pe ke muimui ki he ngaahi fakakaukau 'a ha sosaieti ki he faka'ofo'ofá. 'Oku ui kitautolu ke tauhi ki he 'Otuá pea hoko 'o hangē ko Sīsū Kalaisí. 'Oku uiui'i kitautolu ke malanga 'aki e ongoongoleleí, ke ohí hake ha ngaahi fāmili angatonu ma'a e 'Eikí, pea ke muimui ki he hala 'o e fuakavá ke toe foki hake ki he'etau Tamai 'i he Langí.

## **Ngaahi Loi ‘a Sētané**

Kapau ko ha tāpuaki hono ma'u 'o ha sino, ko e hā 'oku fekuki ai ha kakai tokolahi mo e fōtunga honau sinó pe 'āvea 'i honau tu'unga fakatu'asinó? Ko e hā 'oku fakalili'a ai ha kakai tokolahi 'i honau sinó kae 'ikai 'i he 'ofa mo e tokanga ne fakatupu 'aki kinautolu?

Ko hotau sinó ko ha faingamālie mo ha me'a'ofa ia. Mahalo ko e taha ia 'o e ngaahi 'uhinga 'oku takiekina ai kitautolu 'e Sētane ke tau faingata'a'ia ke 'ofa mo honunga'ia 'i hotau sinó, he 'oku 'ikai hano sino. Na'a ne faka-fisinga'i e palani 'o e fakamo'uí pea kapusi ia mei he langí, 'o 'ikai ke ne toe a'usia e fiefia mo e mamahi lahi 'o e mo'ui fakamatelié. Te ne lava 'o 'ahi-'ahi'i kitautolu ke tau fakakaukau 'oku 'ikai fe'unga hotau sinó, pea 'oku fie ma'u ke tau fakahoko ha ngaahi me'a fakatu'utāmaki pe 'ikai mātu'aki mo'ui lelei ke a'usia e tu'unga "faka'ofo'ofa" 'a e māmaní. 'I he'etau tui kuo pau ke tau faka'ofo'ofa pea ta'emele kae toki fe'unga ke 'ofa'i kitautolu, 'oku 'ikai potupotutatau leva e anga 'o 'etau fakakaukaú, pea 'e lava ke fanafana mai 'e he filí ha ngaahi fakakaukau ta'efe'unga, ta'emahu'inga, mo taau-fehi'a ki he'etau fakakaukaú.

'E feinga 'a Sētane ke ngalo 'iate kitautolu 'oku fakatupu kitautolu 'i he tatau 'o 'etau Ongomātu'a Fakalangí pea 'oku 'ikai makatu'unga hotau mahu'inga ta'engatá 'i hotau fōtungá. 'Oku 'ilo'i 'e he filí kapau 'e tuku taha

'etau tokangá 'i hotau sinó, ko hano tohoaki'i ia kitautolu mei he ngaahi me'a 'oku mahu'inga tahá: 'a hotau ngaahi tu'unga 'ulungāngá, ko hotau vā fetu'utaki mo e kakai kehé, pea mo hotau vā mo e 'Otuá. 'Oku fie ma'u 'e he filí ke tau 'āvea 'i hotau fōtungá mo hotau sinó kae ngalo e ngāue kuo ui ke tau fai ke fakatupulaki e palani 'o e fiefiá.

## **Fakakoloa 'Aki e Mālohi**

Ko hotau sinó ko ha ngaahi me'a-'ofa ia mei he 'Otuá, pea 'oku mahu'inga kinautolu 'i he'etau fekumi ke fakalakalaka 'i he hala 'o e fuakavá. Ko ha fakaivia mālohi 'etau mahino'i ko 'etau ma'u ko ia ha sinó, ko ha faingamālie ia ne to'o meiate kinautolu ne fili ke muimui he palani 'a Lusifaá kae 'ikai muimui ki he Tamai Hēvaní mo Sīsū Kalaisí. 'Oku tau fie ma'u hotau sinó ke ma'u e ngaahi ouau 'o e temipalé, 'a ia te tau lava ai foki 'o ako e ngaahi mo'oni faka'ofo'ofa kau ki he taumu'a mo e tu'unga malava 'o hotau sinó.

'Oku fie ma'u 'etau kau fakatu'asinó 'i he ngaahi ouau lakanga fakataula'eikí ke teuteu'i ai kitautolu ki he mo'ui ta'engatá. Ko hono 'uhinga ia kuo pau ke tau fakahoko e ngāue

fakatemipale ki he kau pekiá, 'a ia 'oku lolotonga māvahevahe honau laumālié mei honau sinó—he 'ikai lava ke nau fai la 'iate kinautolu pē.

'E lava ke fakasi'isi'i 'etau hoha'a kau ki hotau sinó 'i he'etau 'ilo'i ko ha faingamālie mo'oni ia ke ma'u ha sino, pea fakafetongi e ngaahi ongo ko iá 'aki e hounga'iá.

## **Ko Ha Toe Fakataha Fiefia**

'E 'i ai ha 'aho te tau pekia ai. 'E māvahevahe fakataimi hotau sinó mei hotau laumālié kae 'oua kuo tau toetu'u. 'I he'etau toetu'u "'e fakafoki" 'a e kupu, hokotanga hui, mo e lou 'ulu kotoa 'o hotau sinó "ki honau angatotonu mo haohaoá" ('Alamā 40:23). 'Oku ou sioloto atu ko ha toe fakataha fiefia 'eni 'i he'etau ala, 'ahi'ahi'i, nana-mu, ongo'i, mo mamata 'aki ha mālohi mo e ivi kuo fakafo'ou. 'Oku ou sioloto atu ki ha'aku fola nima atu ke fā'ofua ki he kau mēmipa 'o hoku fāmilí. 'Oku



'ikai ke u sioloto atu te u hoha'a ki he ngaahi faka'ilonga 'o e tupu hoku sinó pe ko e ki'i ngako 'i hoku tapa'iketé. 'E mole e ngaahi me'a ko iá. 'Oku ou sioloto atu te tau lava 'o vakai kiate kitautolu mo e ni'ihi kehé 'i he founга 'oku 'afio mai ai e Fakamo'uí kiate kitautolu, pea te tau toe fakataha 'i hotau sinó mo e 'Otuá (vakai, 2 Nifai 9:4).

Kuo foaki mai hotau sinó ke tau fakakakato e 'uhinga 'o hotau fakatupú mo ma'u ha kalauni 'o e nāunau 'i he 'ao 'o e 'Otuá ko e Tamaí (vakai, Tokātelina mo e Ngaahi Fuakava 88:19). 'Oku malava 'eni koe'uhí ko e Fakalelei mo e Toetu'u 'a Sīsū Kalaisi, 'a ia 'okú Ne huhu'i kitautolu mei he maté mo e angahalá. Kapau te tau faka'aonga'i hotau sinó ke fakahoko e ngāue kuo ui kitautolu ke fai kae 'ikai tokanga taha ki he fōtunga 'o hotau sinó, 'e toe lelei ange 'etau a'usia e kakato 'o e me'a te tau malava 'i he mo'ui ko 'ení mo e mo'ui ka hokó. ■

## NGAAHI TOKONI KE LELEI ANGE E FŌTUNGA 'O HOTO SINÓ

- Akoako e hounga'iá.** Fakakaukau ki he me'a 'oku lava ho sinó 'o fai 'i he taimi 'okú ke fakakaukau ai pe talanoa tukuhifo kau ki ho sinó. 'Oku malava ke ke va'inga pasiketipolo koe'uhí ko ho nimá, fā'ofua ki ha taha 'oku faingata'a'ia, pe fuofua ha ki'i pēpē fo'ou. Ko ho va'é 'okú ne 'oatu e mālohi ke ke lue, tau'olunga, lele, tākisi, mo tū'ulutui 'i he lotú. 'Oku haohaoa e ngāue ho ma'ama'a ke 'oatu e 'osikená ki ho selá, 'o ngāue 'i he taimi 'okú ke mānava aí ke 'oatu e 'osikená ki ho sinó. 'Oku tā ho mafú ke tolonga e mo'uí, pea 'oku ngāue vave 'aupito ho 'atamaí ke ke lava 'o fakakaukau. 'I ho'o fakakaukau ki he mana 'o ho sinó, ko e hā mo ha toe ngaahi founга lahi ange te ke lava ai 'o fakahaa'i kakato ange ho'o hounga'iá?
- Ke ke ma'u e 'ofá.** Ko e ongo fuofua fekau lahí ke 'ofa ki he 'Otuá pea ke 'ofa ki ho kaungā'apí 'o hangē pē ko koé (vakai, Mātiu 22:37–39). 'Oku tau 'ilo'i kuo pau ke tau ma'u e 'ofa ki he ni'ihi kehé, ka kuo tau fakakaukau mo'oni nai ki he 'uhinga ke 'ofa ki hotau kaungā'apí 'o hangē pē ko kitautolu? 'Oku fie ma'u ai kitautolu ke tau fuofua 'ofa 'iate kitautolu. Te ke fie fakakata 'aki nai ha kaungāme'a pe mēmipa 'o e fāmilí koe'uhí ko 'ene fu'u sinó, fu'u tutue, fu'u pukupuku, pe fu'u mingimangi hono kilí? He 'ikai! 'Oku totonu ke ke fakahaa'i kiate koe pē 'a e 'ofa te ke fakahaa'i ki he ni'ihi kehé.
- Tokanga'i lelei koe.** Ma'u e me'atokoni te ne fafanga ho 'atamaí mo ho sinó pea te ne 'oatu ha ivi fe'unga he 'aho kotoa pē. Fakamālohisino 'i ha founга 'okú ke ongo'i 'oku lelei kiate koe pea ne tokoni'i koe ke ke hounga'iá 'i he me'a'ofa 'o ho sinó. Kumi ha ngaahi founга lelei ke mapule'i e loto-mafasiá pea fakapapau'i 'oku 'i ai ha'o taimi mālōlō mo ke mānava. Pea 'e lava ke faingata'a he taimi 'e ni'ihi, ka ko e taha 'o e ngaahi founга mahu'inga taha ke tokanga'i 'aki ho sinó, ko ho'o ma'u ha mohe fe'unga!
- 'Alu ki he Temipalé.** 'Oku 'ikai ha toe feitu'u 'oku mahino ange ai e mahu'inga 'o hotau sinó ka 'i he ngaahi ouau 'o e tempipalé. 'Oku tala'ofa mai kiate kitautolu ha ngaahi tāpuaki fakalaumālie mo fakatu'asino 'i he'etau fakahoko e ngaahi ouau ko 'ení ma'atautolu, pea 'e lava ke toe fakamanatu mai e ngaahi tāpuaki ko 'ení 'i he'etau ma'u e ngaahi ouau ma'anautolu 'i he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié.



# Ongo'i "Fe'unga Lelei Pē": Ngaahi Founga 'e 3 ke Ikuna'i ai e Ngaahi Fakakaukau Tukuhifo ki Hoto Fōtungá



Ne tataki hifo au 'e he loto-mafasiá mo e loto-hoha'á 'i ha hala 'o e mahamahakí pea toe kovi ange 'eku vakai ki hoku fōtungá. Ka ne toko ni'i au 'e ha me'a 'e tolu ke u toe 'ofa pē 'iate au.

Fai 'e Marcus Paiz

**"O**ku 'ikai ke ke lelei fe'unga." Ko e ngaahi lea ia ne tautau 'i ha holisi 'i he konga ki lalo 'o hoku falé. 'Oku 'i ai ha ki'i loki si'si'i ai 'oku fai ai 'eku fakamālohisinó, pea 'i he taimi 'oku ha'u ai e ngaahi fakakaukau tukuhifó kiate aú, 'oku ou hiki kinautolu pea fakapipiki ia 'i ha papa. Ko ha fakamanatu ia 'o e ngaahi faingata'a kuó u fepaki mo iá mo e ngaahi fakakaukau motu'a kuó u li'akí.

Kuó u fakakaukau 'iate au pē 'i ha vaha'ataimi lōloa 'oku 'ikai ke u lelei fe'unga. Ne lomekina au 'e he loto-mafasiá mo e loto-hoha'á, 'a ia ne iku ai ki ha ngaahi fili fakatu'asino ne 'ikai lelei. Na'a ku hē. Na'a ku ongo'i ta'emahu'inga. Na'a ku ongo'i kuo siva e 'amanakí. Na'a ku tui ne 'ikai ke u taau mo e 'ofa 'a e 'Otuá pe ko ha toe taha kehe.

'I he'emau hoko ko e kakai lalahi kei talavoú, 'oku foua 'e hamau tokolahia ha ngaahi taimi 'oku mau ongo'i ai 'oku 'ikai ke mau lelei fe'unga, 'o tatau ai pē pe 'oku kaunga ia ki homau 'ulungāngá, talēnití, pe hangē ko aú,

'a hono tukuhifo'i pē kitá. Na'a ku fakatukupaa'i au kumuí ni mai ke fai-totonu pē kiate au mo e ngaahi me'a ne 'ikai ke u fie fakahaa'i kau ki he'eku mo'uí. Lolotonga 'eku fekumí ne u 'ilo'i ai ha ngaahi me'a 'e ni'ihi kuo nau tanumaki e ngaahi ongo tukuhifo na'a ku tuku loto'i 'o fuoloá. Ka ne u toe 'ilo'i ai foki e founga ko 'eni 'e tolu ke ikuna'i kinautolú.

## 1. Ta'ofi e Fakafehoanakí

Ne u lau 'e taha ha lea 'a Fiota Lusevelo na'e pehē, "'Oku kaiha'asi 'e he fakafehoanakí 'a e fiefiá." 'I ha māmani 'oku fevahevahe'aki tau-'atāina ai e ngaahi a'usia 'a e taha kotoa 'i he mītia fakasōcialé, ne u fa'a ongo'i 'oku takiekina au 'e he ngaahi fakafehoanaki ta'etotonu ki hoku ngaahi kaungāme'á, fāmilí, mo e ni'ihi 'oku 'iloa 'i he mītia fakasōcialé. Ne fakaho 'eku ngaahi tōnounou lahi tahá, ki he ngaahi ikuna kafakafa taha 'a e ni'ihi kehé, pea ne u fa'a ongo'i ai 'oku ou ta'efe'unga. 'I he taimi ko 'eni 'o e ngaahi fakakaukau tukuhifó, na'a ku fakatokanga'i



ne fie ma'u ke liliu e anga 'o 'eku fakakaukaú.

Ne u mavahe mei he ngaahi mītia fakasōsiale kotoa pē pea kamata ke u ngāue ke fakatupulaki fakataautaha mo vakai ki he lelei taha 'i he ni'ihi kehé. Hili ha kī'i taimi nounou, ne kamata ke liliu 'eku fakakaukaú. Ne ta'ofi fakavave leva 'eku fakafehoa-naki hoku ngaahi vaivá ki he ngaahi lavame'a 'a e ni'ihi kehé 'o hangē kuó u fa'a fai kimu'á. Ko hono mo'oní, ne kamata ke u fakafiefia'i fakapulipuli e lavame'a 'a e ni'ihi kehé! Ne to'o atu 'e he me'a ni e holisi 'o e hikisia mo e meheka kuó u fakatupu 'i he fakalau 'a e taimí. Ne muimui mai ai ha fakakaukau lelei mo ha malava ke u vakai 'aki ha faka'uto'uta 'oku ta'engata.

## 2. Fakafenāpasi mo e Finangalo 'o e 'Otuá

'Oku fa'a kāpui 'etau a'usia 'i he māmaní 'e he'etau 'ilo'i ko ia ko ha ngaahi sino fakamatelie ta'ehaohaoa kitautolú. Ne faifai pea keina 'e he ngaahi founa na'a ku tukuhifo'i ai aú

e tafa'aki kotoa pē 'o 'eku mo'uí. 'I he taimi ne u ongo'i ai 'oku tupulaki 'eku ta'ehaohaoá, ne u tafoki ki he ngaahi tō'onga fakatu'utāmakí kae 'ikai ko e 'Eikí. Ne fakatupu 'e he ngaahi 'ulunga-anga ko 'ení ha ongo'i ta'ehaohaoa ne fu'u mamafa he taimi 'e ni'ihi pea tupu ai ha'aku ongo'i ne 'ikai ha 'aonga ke u toe mo'ui. Ne faifai pē peá u tafoki ki he tokotaha pē 'e taha ne u lava 'o tafoki ki aí, 'a e 'Eikí. Ne u faifeinga, 'i he loto-fakatōkilalo mo e fakatomala, ke toutou lau e ngaahi lea 'a e kau palōfítá mo ha taumu'a, pea lotu ke mahino hoku 'ātakaí 'aki ha fofonga fakalangi.

'Oku 'ikai ha faingata'a 'oku fu'u lahi 'i he'etau tafoki ki he 'Eikí mo tali Hono finangaló, neongo pe ko e hā hono olá. Ko hono fehangahangaí, 'oku fa'a ongo'i fakamafasia e ngaahi faingata'a 'i he'etau feinga ke fai hotau lotó kae 'ikai ko Hono finangaló. 'I he'eku tali Hono finangaló, ne u ma'u ai ha mahino lahi ange, pea kamata ke u vakai ki hoku mahu'ingá kae 'ikai toutou nofo 'i ha tu'unga 'o e ongo'i ta'efé'ungá.

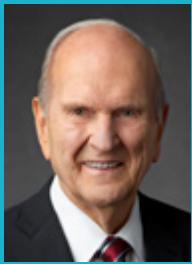
## 3. Fakatupulaki ha 'Ofa Haohaoa

'Oku talamai 'i he Molonai 8:16 "oku hanga 'e he 'ofa haohaoá 'o teke'i ki tu'a 'a e ilifia kotoa pē." Ko e 'ofa haohaoá 'a e me'āngāue mālohi taha te tau lava 'o faka'aonga'i 'i he'etau vakai kiate kitautolu 'i he sio'atá, mo mahino hotau mahu'inga ta'engatá mo e taha kotoa 'oku tau feohí. Ko e vakai ia pe ko hai kitautolu kae 'ikai ke tau nofotaha hifo 'i hotau ngaahi vaivai'angá. 'Oku 'ikai makatu'unga ia 'i hotau fōtungá. Ko hano fakamole-mole'i ia kitautolu mo e ni'ihi kehé mei he ngaahi fehalaaki 'o e kuohilí pea laka ki mu'a 'o tukutaha hotau fofongá 'i he maama 'o e nānau ta'engatá.

Ne u 'ilo'i he 'ikai lava ke u feinga pē ke 'ofa; kuo pau ke ne 'ākilotoa au pea hoko ia ko ha konga 'o'oku. 'Oku tau 'ilo'i 'i he 'ofa haohaoé a natula totonu 'o e 'Otuá—pea ope mai ki hotau natula faka-'Otuá—mo e hala kuó Ne fakatupu ma'atautolú.

Kuo fakamālohaia 'e hoku halafononga ki ha mo'ui lelei faka'atamai, fakatu'asino, mo fakalaumālié 'a 'eku tui ko ia ki he taimi 'a e 'Otuá mo 'Ene 'ofa ta'engata 'iate aú. Kuó u fa'a ongo'i tuenoa mo'oni 'i ha taimi 'e ni'ihi, ka 'i he'eku ta'ofi 'eku fakafehoanaku au ki he ni'ihi kehé, fakafenāpasi hoku lotó mo e finangalo 'o e 'Otuá, pea ako ke 'ofa mo'oni 'iate aú, kuo toe 'ata lelei ange hoku iku'anga ta'engatá peá u ma'u ai 'a e melinó. 'Oku ta'e-fakangatangata e mālohi 'o e 'ofa 'a e 'Otuá. 'I he'etau kī'i māmālie hifo mo tuku ha taimi ke ma'u iá, te Ne tokoni'i kitautolu ke tau 'ilo'i 'oku tau lelei fe'unga pē, na'a mo e taimi 'oku tau ongo'i vaivai taha aí. ■

'Oku nofo 'a e tokotaha na'a ne faú 'i 'lutā, USA.



Fai 'e Palesiteni  
Russell M. Nelson

# KO HO SINÓ:

## *Ko Ha Me'a'ofa Fakaofo ia ke Mata'ikoloa 'Aki*

*Ko ho sinó ko ha fakatupu fakaofo ia 'a e 'Otuá.*

Ko e lōloa ange 'eku mo'uí, ko e lahi ange ia e 'ilo 'oku ou ma'ú. 'Oku tokoni mai e 'ilo ko iá ke mahino kiate au ko e me'a'ofa 'o hotau sinó, ko ha mana fakaofo ia. 'Oku 'omi ha sino makehe kiate kitautolu takitaha 'e he'etau Tamai Hēvani 'ofá. Na'a Ne fakatupu ia ko ha tāpanekale fakataimí 'o hotau laumālié, ke tokoni'i kitautolu takitaha 'i he'etau faifeinga ke fakakakato e 'uhinga 'o hotau fakatupú. 'Oku faka'atā 'e hotau sinó ke tau a'usia kotoa e palani lahi 'o e fakamo'uí 'a ia kuó Ne fa'u ki he kotoa 'o 'Ene fānau pelepelengesí. 'Okú Ne finangalo ke tau iku 'o hangē ko lá pea foki hake 'o nofo fakataha mo la. He 'ikai lava ke hoko e tāpuaki ma'ongo'onga ko iá 'oku te'eki ke tau tomu'a ma'u ha sino 'i he tu'unga 'ahi'ahi'anga ko 'ení.

'Oku ma'u 'e he 'Otuá, 'a e Tamai 'o hotau laumālié,<sup>1</sup> ha sino nāunau'ia mo haohaoa 'o e kakano mo e hui.<sup>2</sup> Na'a tau nofo mo la 'i he langí kimu'a pea toki fānau'i mai kitautolú.<sup>3</sup> Pea 'i he taimi na'a Ne fakatupu ai kitautolu 'i he sinó, na'e fakatupu kitautolu 'i he tatau 'o e 'Otuá, 'o tau takitāhuhi ha sino fakafo'ituitui.<sup>4</sup>

'Oku tau kau ki He'ene taumu'a fakalangí. Kuó Ne folofola, "Ko 'eku ngāué mo hoku nāunaú ke fakahoko 'a e mo'ui ta'e-fa'a-mate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá."<sup>5</sup>



# TO'U TUPÚ

## 'I HE KONGA KO 'ENÍ

- 50 Ko Ho Sinó: Ko Ha  
Me'a'ofa Fakaofa ia ke  
Mata'ikoloa 'Aki

Fai 'e Palesiteni  
Russell M. Nelson

- 56 Ko e Hā 'a e Fono  
'o e Angama'a?

Fai 'e Joshua J. Perkey

- 58 Ngaahi Me'a Fakaofo  
'e Lava ke Fai 'e he Sinó

- 60 Ko e Lea 'o e Potó:  
Ko e Hā la, 'Oku 'Ikai  
Ko e Hā la

- 62 Ngaahi Fehu'i mo e Talí:  
Ko e hā te u fai kapau  
'oku 'ikai ke u sai'ia 'i  
hoku sinó?

- 64 Ko e Lea Faka'osí: Ko Hono  
Faka'apa'apa'i e Me'a'ofa  
'o Hotau Sinó

Fai 'e Eletá D. Todd  
Christofferson

TA FAKATAAA'E SCOTTY REIFSNYDER

## KO HA TĀKAUA KITAUTOLU

'Oku fa'u e tokotaha kotoa pē 'aki ha sino mo ha laumālié,<sup>6</sup> 'a ia 'oku ma'u fakatou'osi mei he 'Otuá. 'E hanga 'e he mahino kau ki he sinó mo e laumālié 'o o'i 'etau ngaahi fakakaukaú mo e ngaahi ngāué ki he lelei.

Ne nofo 'a e foha mo e 'ofefine fakalaumālie kotoa pē mo e 'Otuá, kimu'a pea tau toki ha'u ki he mo'ui fakamatelie ko 'ení. 'Oku ta'engata 'a e laumālié; ne kamata ta'ehalaia ia 'i he maama fakalaumālié<sup>7</sup> pea 'e hoko atu ia hili e mate 'a e sinó.<sup>8</sup> 'Oku foaki 'e he laumālié ki he sinó 'a e longomo'uí mo hono 'ulungāngá.<sup>9</sup> "Ko e laumālié hono kotoa pē ko e me'a ia, ka 'oku pelepelengesi 'aupito pe haohaoa ia."<sup>10</sup>

'Oku ta'engata e ola 'o hono fakatupulaki e laumālié. 'Oku 'o e ngaahi laumālié ko iá e ngaahi 'ulungaanga 'e fakamaau'i 'aki kitautolu ha 'ahó.<sup>11</sup> 'Oku kau hení e ngaahi 'ulungaanga 'o e angama'a, angatonú, anga'ofá, 'ofá, mo ha ngaahi me'a kehe.<sup>12</sup> 'Oku lava 'e homou laumālié, fakataha mo 'ene 'i homou sinó, ke fakatupulaki mo fakafötunga mai 'a e ngaahi natula ko 'ení 'i ha ngaahi founga 'oku mahu'inga ki ho'omou fakalakalaka ta'engatá.<sup>13</sup>

"I he taimi 'oku fakataha'i ai 'a e laumālié mo e sinó, 'okú na hoko ko ha sino 'oku fakalangi hono mahu'ingá. "Ko e laumālié mo e sinó ko e mo'oní'i laumālie ia 'o e tangatá"<sup>14</sup> 'Okú na



fakatou mahu'inga 'aupito. Ko ho sinó ko ha fakatupu fakaofo ia 'a e 'Otuá. Ko Hono tempiale ia kae pehē foki kiate koe, pea kuo pau ke tauhi ia 'i he 'apasia. 'Oku fakahā 'e he folofolá:

"Ko e hā? 'ikai 'oku mou 'ilo, ko homou sinó ko e fale tapu 'o e Laumālie Mā'oni'oní, 'oku 'iate kimoutolú, 'a ia 'oku mou ma'u mei he 'Otuá, pea 'oku 'ikai 'amoutolu 'a kimoutolu?

"He kuo fakatau 'a kimoutolu 'aki 'a e totongi: ko ia ke fakaongoongolelei 'a e 'Otuá 'i homou sinó, pea 'i homou laumālié, 'a ia 'oku 'o e 'Otuá."<sup>15</sup>

Ko ho sinó, tatau ai pē pe ko e hā hono ngaahi me'afoaki fakanatulá, ko ha fakatupu fakaofo ia 'a e 'Otuá. Ko ha tāpanekale fakakakano ia—ko ha tempiale ki ho laumālié. 'Oku faka-mo'oni 'e he ako ki ho sinó 'a hono fa'u fakalangí.

## KO HO SINÓ KO HA ME'A'OFA FAKAOFO

'Oku 'ikai fa'a fakatokanga'i pea 'ikai fakahounga'i e fakaofo 'o hotau sinó. Ko hai ia kuo te'eki ke ne ongo'i hono tukuhifo'i ia koe'uhiko hono sinó pe fōtungá? 'Oku tokolahia ha kakai 'oku nau faka'ānaua ke hangē honau sinó ko 'enau faka'amú. 'Oku 'i ai ha ni'ihi 'ulu hika 'oku nau loto ke mingimingi. 'Oku fānau'i mai ha ni'ihi mo ha 'ulu mingimingi 'oku nau fie ma'u ke hangatonu.

Fakalaulauloto ki he fakaofo 'o e me'a 'okú ke mamata ki aí 'i ho'o vakai atu ki he sio'atá. Tukunoa'i e te'elangoá, 'ulu moveuveú, pe ngaahi melé, pea vakai 'o laka atu ki ho tu'unga totonú—ko ha fānau 'a e 'Otuá, na'a Ne fakatupu 'i Hono tatau.

"I ho'omou hiva e "Fānau Au 'a e 'Otuá,"<sup>16</sup> fakakaukau ki He'ene me'a'ofa kiate kimoutolu 'aki homou sinó. 'Oku faka-mo'oni e ngaahi 'ulungaanga fakaofo 'o homou sinó ki ho "anga faka-'Otuá."<sup>17</sup>

Ko e 'ōkani takitaha ho sinó ko ha me'a'ofa fakaofo ia mei he 'Otuá. Ko e mata kotoa pē 'oku 'i ai hono sio'ata fakatonutonu

---

*I he taimi 'oku fakataha'i  
ai 'a e laumālie mo e sinó,  
'okú na hoko ko ha sino 'oku  
fakalangi hono mahu'ingá.*

---



## ***Tukunoa'i e te'elangoá, 'ulu moveuveú, pe ngaahi melé, pea vakai 'o laka atu ki ho tu'unga totonú—ko ha fānau 'a e 'Otuá.***

'iate ia pē. 'Oku pule'i 'e he neavé mo e uouá 'a e ongo matá ke taha pē 'Tmisí. 'Oku fakafehokotaki 'a e ongo matá ki he 'utó 'a ia 'okú ne puke 'a e 'ata 'oku sio ki aí.

Ko ho mafú ko ha pamu fakaofo.<sup>18</sup> 'Oku 'i ai hano halanga (valve) pelepelengesi 'e fā 'oku nau pule'i e fetāfeaki 'a e totó. 'Oku mapuni mo ava 'a e ngaahi halanga ko 'ení 'o laka hake he tu'o 100,000 he 'aho—tu'o 36 miliona he ta'u. Ka, kapau he 'ikai uestia 'e ha mahaki, te nau lava ke matu'ukai ta'e fakangatagata 'a e ha'aha'a ko iaí.

Fakakaukau angé ki he nāunau malu'i 'o e sinó. 'Okú ne 'ilo 'a e mamahí ke malu'i ia mei he fakatu'utāmakí. 'Okú ne fakatupu ha me'a malu'i (antibodies) ka hoko ha palangia. 'Oku hoko e kilí ko ha malu'i. 'Oku fakatokanga atu 'i ha tōtū'a 'a e mafaná pe momokó telia na'a hoko ha kafo.

'Oku fakafo'ou 'e he sinó hono ngaahi sela motuá. 'Oku fakamo'ui pē 'e he sinó hono ngaahi laveá, mamulumulú, mo e ngaahi hui kuo fasí. Ko 'ene malava ke fakatupú ko ha me'a'ofa toputapu ia 'e taha mei he 'Otuá.

'Oku toutou mapule'i pē 'e he sinó e tu'unga 'o hono ngaahi naunau ta'efa'alauá, hangē ko e māsimá, suká, me'a-kai fakatupu iví, 'osikená, mo e kāponi taiokisaití. 'Oku mapule'i e ngaahi me'a ni 'o 'ikai ke tau 'ilo'i e ngaahi me'a fakaofo 'oku hoko aí.

Kātaki 'o fakatokanga'i: 'Oku 'ikai fie ma'u ha sino hao-haoa ka ke toki a'usia ha iku'anga fakalangi. Ko hono mo'o-ní, ko e ni'ihi 'o e ngaahi laumālie fungani tahá 'oku nau fa'ofale 'i ha ngaahi sino vaivai. 'Oku fa'a fakatupulaki e ivi fakalaumālie

leleí 'e kinautolu 'oku nau faingata'a'ia fakaesino—koe'uhí ko 'enau mohu faingata'a'ia. 'E lava ke ma'u 'e he ni'ihi fakafo'ituitui peheé 'a e ngaahi tāpuaki kotoa pē kuo teuteu 'e he 'Otuá ma'a 'Ene fānau faivelenga mo talangofuá.<sup>19</sup>

'Oku ngata e mo'ui fakamatelié 'i he maté. 'E faifai pea hokosia e taimi 'e "toe fakataha'i ai 'a e sinó pea mo e lau-mālié 'i hono anga-haohao; 'a e alangá mo e hokotanga huí fakatou'osi ki hono tu'unga totonú."<sup>20</sup> Hili iá, fakafeta'i kia Sisū Kalaisi mo 'Ene Fakaleleí, te tau toe lava 'o haohaoa 'iate la.<sup>21</sup> 'Ilonga ha taha 'okú ne ako e ngaahi fengāue'aki 'a e sino 'o e tangatá te ne "mamata ki he 'Otuá 'oku hā'ele 'i hono ngeíá mo e māfimafi."<sup>22</sup>

### **'OKU TOTONU KE PULE'I 'E HOTAU LAUMĀLIE HOTAU SINÓ**

'I he tu'unga fakafo ko ia ho sinó, 'oku toe mahu'inga ange hono fatongia taupotu tahá—ke hoko ko ha nofo'anga ho laumālié.

Na'e fie ma'u ho laumālié 'a ho sinó pea hoko ko ha lau-mālié mo'ui, ke ne a'usia 'a e mo'ui fakamatelié pea mo hono ngaahi faingata'a mo e 'ahi'ahí. Ko ha konga ia 'o e 'ahi'ahí kotoa pē ke vakai'i pe 'e lava ke pule'i ho sinó 'e he laumālie 'oku nofo'ia aí.

'I he mahino kiate kitautolu hotau natulá mo 'etau taumu'a 'i he māmaní pea ko hotau sinó ko ha ngaahi temipale fakatu'a-sino ia 'o e 'Otuá, te tau 'ilo'i ai 'oku ta'efaka'apa'apa ke tuku ha

me'a ke hū ki ai te ne ala 'uli'i e sinó. Ko ha anga ta'efaka'apa-'apa mo'oni ia ke vakai hotau fofonga pelepelengesí pe ongo 'oku tau ma'u i he'etau alá mo e fanongó, ke ne 'oatu ha ngaahi fakakaukau 'oku 'uli pe ta'efe'unga ki he 'atamaí. Te tau mata'i-koloa 'aki 'etau angama'a pea faka'ehi'ehi mei he "vale lahi mo fakamamahi, 'ia 'oku lōmaki'i [kitautolu] ki he mala'iá mo e mate faka'auhá."<sup>23</sup> Te tau "puna mei he ngaahi me'a ni; pea ke tuli ki he mā'oni'oní, mo e anga faka-'Otuá, mo e tuí, mo e 'ofá, mo e fa'a kātakí, mo e angavaivái"<sup>24</sup>—ko e ngaahi 'ulungaanga 'oku nau fakamaama'i e laumālié kotoa.

'Oku tapu'i 'e he 'Eikí e me'a hangē ko e kava mālohi, tapaká, mo e ngaahi faito'o konatapu fakatuputāmakí. Kuo pehē foki mo e fakatokanga kuo tau ma'u fekau'aki mo e kovi 'o e ponokalaffi mo e ngaahi fakakaukau 'ulí. 'E lava ke ma'unimā kitautolu 'e he u'a ki he ngaahi holi fakatupu hōloa ko 'ení. 'E faifai pē pea fakapōpula'i 'e he ma'unimā fakatu'asinó mo e faka'atamaí 'a e sinó mo e laumālié *fakatou'osi*. 'Oku totonu ke a'usia e fakatomala mei he fakapōpula ko 'ení 'i he mo'uí ni lolotonga 'etau ma'u e tokoni 'o ha sino fakamate-lie, ke ne tokoni'i kitautolu ke tau fakatupulaki 'etau mapule'i kitautolú.

'Oku 'omi 'e hotau Tupu'angá e ngaahi u'a ki hotau sinó ke tauhi 'aki e fa'ahinga 'o e tangatá mo fakakakato 'Ene palani

---

***'E tukutaha  
hotau. . . 'atamaí  
'i ha ngaahi faka-  
kaukau 'oku nau  
fakalangilangi'i  
hotau fakatupu  
fakatu'asinó ko ha  
tempipale 'o e 'Otuá.***

---

lahi 'o e fieifiá. Ko ia ai, 'oku tau ma'u ha u'a ki he me'akaí, ki he vaí, pea ki he 'ofá.

'Oku 'ilo'i e Sétane e mālohi 'o hotau u'á. Ko ia ai, 'okú ne 'ahi'ahi'i kitautolu ke tau kai e me'a 'oku 'ikai totonu ke tau kaí, inu e me'a 'oku 'ikai totonu ke tau inú, pea ke maumau'i e founiga pelepelengesi taha ke fakahaa'i ai e 'ofá 'aki hono faka'aonga'i ia 'i tu'a 'i he nofomalí.

'I he'etau 'ilo'i mo'oni hotau natula faka-'Otuá, te tau fie ma'u ke mapule'i e ngaahi u'a peheé. Pea te tau sio taha ki ha ngaahi me'a, mo hotau telingá 'i ha ngaahi ongo, mo hotau 'atamaí 'i ha ngaahi fakakaukau 'oku nau fakalangilangi'i hotau fakatupu fakatu'asinó ko ha tempipale 'o e 'Otuá. 'I he'etau lotu faka'ahó, te tau fakamālō loto hounga'ia kiate la ko hotau Tupu'angá mo fakamālō kiate la 'i he fakafo'o hotau tempipale fakatu'asinó. Te tau tokanga'i ia mo mata'ikoloa 'aki ia ko ha'atau me'a'ofa fakataautaha mei he 'Otuá.

### **MUIMUI KI HE FAKAMO'UÍ**

Muimui ki he Fakamo'uí ke ke a'usia ho iku'anga mā'olunga tahá. Na'a Ne folofola: "Ko e hā 'a e anga 'oku taau mo kimoutolú? . . . Ke mou Hangē pē ko Aú."<sup>25</sup> Ko 'etau 'amanaki faka'e'i-eiki tahá ke tau tupulaki 'i he laumālié pea a'usia e "fuofua 'o hono lahi 'o e fonu 'o Kalaisí."<sup>26</sup>



## *Neongo e ma'ongo'onga 'o hotau sinó, ka 'oku 'ikai ko e taumu'á pē ke ma'u ia pea ngata ai. Ka ko ha konga mahu'inga ia 'o e palani lahi 'a e 'Otuá ki he fiefiá.*

Manatu'i, 'oku 'ikai ha taimi 'i he mo'uí 'e ta'e hoko mai ai ha 'ahi'ahi, faingata'a, pe fakamamahi, 'o tatau pē 'i he fakalau-mālié mo e fakatu'asinó. Ka 'i ho'o fakatupulaki 'i he fa'a lotu e mapule'i kitá, 'e lava ke mo'ulaloa e ngaahi holi 'o e kakanó ki ho'o pule'i fakalaumālié. Pea 'i ho'o a'usia iá, te ke lava ai 'o ma'u e mālohi ke fakavaivai'i koe ki he finangalo 'o ho'o Tamai Hēvaní. Manatu'i, ne folofola 'a Sisū, "Kae 'oua na'a fai hoku lotó, ka ko e fingangalo 'o'ou"<sup>27</sup>.

'I he taimi te ke fetaulaki ai mo ha faingata'a kāfakafa 'i ho'o mo'uí, manatu'i 'a e tala'ofa nāunau'ia ko 'eni 'a e Fakamo'uí: "Ko ia ia 'e ikuná, te u foaki ki ai ke nofo mo au 'i hoku nofo'a faka'e'i'eikí, 'o hangē foki ko 'eku ikuná, peá u nofo mo 'eku Tamaí 'i hono nofo'a faka'e'i'eikí."<sup>28</sup>

'Ofa ke tau hounga'ia ma'u ai pē 'i he tāpuaki kafakafa 'o ha sino fakafo, mo e fakatupu taupotu taha 'a 'etau Tamai Hēvaní 'ofá. Neongo e ma'ongo'onga 'o hotau sinó, ka 'oku 'ikai ko e taumu'á pē ke ma'u ia pea ngata ai. Ka ko ha konga ia 'o e palani lahi 'o e fiefi 'a e 'Otuá ki he'etau fakalakalaka ta'engatá. Kapau te tau faka'apa-'apa'i ia 'o hangē kuo fakanofo 'e he 'Otuá, te tau nofo ma'u ai 'i he "hala fāsi'i mo lausi'i 'a ia 'oku fakatau ki he mo'ui ta'engatá."<sup>29</sup>

### NGAAHI FAKAMATALÁ

1. Vakai, Ngāue 17:27–29.
2. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 130:22
3. Vakai, Selemaia 1:4–5; Hepelū 12:9; Mōsese 6:51; Épalahame 3:22–23.
4. Vakai, Sēnesi 1:27; 2:7; 1 Kolinitō 15:44; Mōsese 2:27; 3:7.
5. Mōsese 1:39.
6. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:15.
7. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:38.
8. Vakai, 'Alamā 40:11; Épalahame 3:18.
9. Vakai, Siope 32:8.
10. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 131:7.
11. Ko ia laumālié, ka 'oku 'ikai ko e sinó, 'a e kupu longomo'uí fakahoko fatongia 'o e mo'uí. Ka 'ikai e laumālié, 'oku mate 'a e sinó (vakai, Sēmisi 2:26). Ko ia ai, ko e laumālié 'okú ne fili 'a e leleí pe koví pea 'e ha'isia ia ki he ngaahi 'ulungaanga lelei pe kovi fakatou'osi 'okú ne ma'u, 'i he Fakamaau Faka'osí (vakai, 'Alamā 41:3–7).
12. 'Oku kau foki 'i he ngaahi 'ulungaanga faka-laumālié 'a e "tuí, angama'a, 'ilō, anga faka-ma'uma'u, fa'a kātakí, fe'ofo'faní fakakāingá, anga faka-'Otuá, manava'ofá, loto fakatōkilaló, mo e fa'a-ngāué" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 4:6).
13. Vakai, 2 Nifai 2:11–16, 21–26; Molonai 10:32–33.
14. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:15.
15. 1 Kolinitō 6:19–20; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:35.
16. 'Fānau Au 'a e 'Otuá," Ngaahi Himi, fika 193.
17. 2 Pita 1:4.
18. 'Oku pamu 'e he mafú ha meimeī kālani 'e 2,000 (lita 'e 7,570) he 'aho.
19. Vakai, Épalahame 3:25–26.
20. 'Alamā 11:43; vakai foki, Tangata Malanga 12:7; 'Alamā 40:23; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 138:17.
21. Vakai, Molonai 10:32.
22. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:47.
23. 1 Timote 6:9.
24. 1 Timote 6:11. 1 'Oku hoko atu e Timote 6:12 'o pehē "Tau 'a e tau lelei 'o e tuí, puke ma'u 'a e mo'ui ta'engatá." Ko 'etau filí iá.
25. 3 Nifai 27: 27.
26. 'Efesō 4:13.
27. Luke 22:42.
28. Fakahā 3:21.
29. 2 Nifai 31:18.
30. 'Alamā 38:9; vakai foki, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 11:28.



Ko Sisū Kalaisi hotau Fa'ifa'itaki'anga ma'ongo'ongá 'Oku ou fakahaa'i atu, 'i he'eku hoko ko Hano fakamo'oni makehé, ko e 'Alo la 'o e 'Otuá. Ko la "a e mo'ui mo e maama 'o e māmaní."<sup>30</sup>

Ko e ngaahi foha mo e 'ofefine kitautolu 'o e 'Otua Mafimafí. Ko 'etau Tamaí la. Ko 'Ene fānau kitautolu. Ko hotau tofi'a fakalangí 'a e me'a faka'e'i'eiki taha ki he fa'ahinga 'o e tangatá. 'Oku toputapu hotau tofi'a. 'Oku ta'e fakangatangata hotau ivi malavá. 'Ofa ke tau faka'apa'apa'i ma'u ai pē 'Ene me'a'ofá pea mo e tukufakaholo ko ía 'i he me'a kotoa 'oku tau fai mo lea 'akí. ■



# Ko e Hā ‘A E FONO ‘O E ANGAMA’Á?

Fai ‘e Joshua J. Perkey  
‘Ū Makasini ‘a e Siasi

**I**ho‘o fanongo ki he kupu‘i lea “ko e fono ‘o e angama’á,” ‘okú ke ‘ilo‘i nai hono ‘uhingá? Mahalo ‘okú ke fa‘a ma‘u ha ngaahi pōpoaki kehekehe fekaua‘aki mo ia. ‘Oku ma‘u ‘e he kalasi kehekehe ‘o e mítia, pea taimi ‘e ni‘ihi ‘oku ma‘u ‘e he ngaahi kaungāme’á mo e fāmilí ha ngaahi fakaukau kehekehe kau ki ai. Pea ‘oku longomo‘ui hono ako‘i ‘e he māmaní e ngaahi me‘a ‘oku fehangahangai mo ia ‘oku ako‘i ‘e he ‘Eikí.

Ko e hā leva e ‘uhinga totonu ‘o e fono ‘o e angama’á?

Ko e fono ‘o e angama’á ‘a e lea ‘oku faka‘aonga‘i ‘e he ‘Eikí ki He‘ene fekau ke mo‘ui ma‘a fakasekisuale mo angama’á.

Te‘eki pē ke fu‘u mahino lelei? Tuku mu‘a ke tau vakai fakaikiiki angé ‘aki e tokoni ‘a e *Ki Hono Fakamālohaia ‘o e To‘u Tupú*.

TAU KI‘I FAKAIKIICKI‘I  
ANGÉ E FEKAU TOPUTAPU  
MO‘ONI KO ‘ENÍ.



## KO E ANGAMA’Á ‘A E HAHOAOA FAKASEKISUALÉ

‘I hono ‘ai mahinongofua tahá, ‘oku ‘uhinga hono mo‘ui ‘aki e fono ‘o e angama’á ke “oua na‘á ke fakahoko ha fetu‘utaki fakasekisuale kimu‘a peá ke malí, pea [peá ke] anganofo kakato ki ho hoá hili e malí.”<sup>1</sup>

Ka ‘oku mahulu hake e angama’á ‘i he fakasekisuualé pē. “Faka‘apa‘apa‘i e ni‘ihi kehé, kae ‘oua na‘a faka‘aonga‘i kinautolu ko ha me‘a ke fakafiemālie‘i ‘aki ‘a e ngaahi holi koví mo e ngaahi holi siokitá. Kimu‘a he malí, ‘oua na‘á ke ‘uma lolomi mo ha taha, tokoto ‘i he funga ‘o ha taha, pe ala ki he ngaahi konga fūfūnaki mo toputapu ‘o e sino ‘o ha taha, ‘otatau ai pē pe ‘oku vala pe ta‘evala. ‘Oua na‘á ke fai ha fa‘ahinga me‘a kehe té ne fakatupu ‘a e ngaahi ongo fakasekisuualé. ‘Oua na‘á ke fakatupu e ngaahi ongo ko iá ‘i ho sino pē ‘o‘oú.”<sup>2</sup>

Fakatokanga‘i ange ‘oku ‘ikai liliu e ngaahi tu‘unga mo‘ui ‘a e ‘Eikí koe‘uhí pē he ‘oku femanako‘aki ha ongo me‘a pe ‘okú na felotoi ki he ‘ulungaanga ko iá. ‘I ho‘o faka‘apa‘apa‘i e kakai kehé, ‘a e ‘Eikí, pea mo koé, te ke tauhi ai e ngaahi fekau—pea ‘oku ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ha feohi fakasekisuale pe ko hano fakatupu ha ngaahi ongo fakasekisuale ‘i tu‘a ‘i he nofomalí, ‘I ha fa‘ahinga tükunga pē.

‘Oku fakamaatoato ‘aupito e ‘Eikí ‘i he me‘á ni. “Na‘e akonaki ‘a e palōfita ko ‘Alamaá ‘o pehē, ‘oku mamafa ange ‘a e ngaahi angahala fakasekisuualé ‘i ha toe angahala kehe, tuku kehe pē ‘a e fakapoó mo e faka‘ikai‘i ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní (vakai, ‘Alamā 39:3–5).<sup>3</sup>

Kapau ‘okú ke kei fifili pe ko e hā e ‘uhinga ‘o e “uma fafale” (passionate kissing) pe ko e ‘uhinga ke “fakatupu ha ngaahi ongo fakasekisuualé,” talanoa ki ho‘o mātū‘á, pīsopé, pe taha lahi falala‘anga. ‘E lava ke tokoni atu ho‘o talanoa mo kinautolú ke mahino e ‘ulungaanga totonu mo ta‘etotonú pea tokoni‘i ai koe ke ke mo‘ui angama’á fakasekisuale.

‘I ho‘o fakahoko e ngaahi filí, fekumi ki he Laumālié. Lotu ma‘u ai pē ki he Tamai Hēvaní. ‘E faingofua ange ke fai e ngaahi fili totonú kapau te ke fakaongoongo ki he laumālié.

Kapau kuó ke maumafono fakasekisuale, fekumi ki ha tokoni mei ho‘o pīsopé mo ho‘o ongomātū‘á, ‘a ia te na tokoni atu ke ke ma‘u ha mālohi mo ha melino ‘i ho‘o fakatomalá. Mahalo he ‘ikai ke faingofua, ka ‘e ‘aonga mo‘oni ia!

*'Oku mahulu hake  
e angama'á 'i he  
fakasekisualé pē.  
'Oku fekau'aki ia  
mo e faka'apa'apá.*



### **'OKU SAI PĒ KE KE ONGO'I 'OKÚ KE MANAKO 'I HA TAHA**

Mahalo te ke fifili pe 'oku hala nai ke fakakaukau 'oku matamatalelei ha taha. 'Oua te ke fu'u hoha'a ki ai. Ko ha me'a angamaheni pē ia. Ko 'eku mo'on!

Ka kuo pau ke ke tokanga ki ho'o ngaahi fakakaukaú. Kuo fakatokanga mai 'a e Fakamo'uí kiate kitautolu, "Ko ia 'oku fakasio ki ha fefine [pe tangata] ke holi ki aí, 'oku tono'i ia 'e ia 'i hono lotó" (Mātiu 5:28). Ko hono 'uhingá 'oku fie ma'u ke ke mapule'i ho'o ngaahi fakakaukaú mo e ongó pea 'oua na'a tuku ke fu'u tōtu'a ia.

Ko ha kī eni ke tokoni atu: feinga ke 'oua te ke tō'onga siokita. 'Oua na'a ke holi ki ha taha, fakakaukau ta'efe'unga kiate kinautolu, pe fai ha me'a 'okú ne fakatupu ha ngaahi ongo fakasekisuale 'iate koe pe ni'ihi kehé.<sup>4</sup>

Ko e 'uhinga foki ia 'oku mahu'inga 'aupito ai ke 'oua na'a kau atu ki he ponokalafí mo e ngaahi mītia holoki mo'uí. 'Oku siokita ma'u pē e ngaahi me'a ko iá, 'oku nau tuli ma'u pē 'a e Laumālié, pea 'ahi'ahi'i ma'u pē koe ki he me'a 'oku 'ikai totunu ke ke faí.

Ka 'oku 'ikai 'uhinga 'e te ma'u e ngaahi ongo ko 'ení ki ha taha pe ongo'i 'okú te manako ha tahá ke ke hoko ai ko ha tokotaha kovi. Ko hono mo'oní, ko e ongo'i manakó ko ha konga ia 'o e palani 'a e 'Otuá pea ko ha konga ia 'o e malí. 'Oku ongo'i 'e he ngaahi husepāniti mo e uaifi 'oku nau ma'u ha vā fetu'utaki leleí ha femanako'aki mālohi mo ha holi ke fetauhi'aki mo fetāpuekina 'aki.

"'Oku faka'ofo'ofa pea toputapu 'a e feohi fafale fakaesino 'a e husepāniti mo e uaifi. Ko e tu'utu'uni ia 'a e 'Otuá ke fakatupu ai 'a e fānaú *pea* mo hono fakahaa'i 'o e 'ofá 'i he vaha'a 'o e husepāniti mo e uaifi."<sup>5</sup>

### **FEOHI FAFALE FAKAESINÓ—'i he Taimi mo e Feitu'u Totonu**

Ko e feohi fafale fakaesinó ko ha me'a ia ke te tu'amelie atu ki ai 'i ho'o mali he kaha'u. 'Oku toputapu mo faka'ofo'ofa ia.

'I ho'o faifeinga ke mo'ui ma'a mo angama'á, te ke ongo'i ofi ange ai ki he taki-ekina 'a e Laumālié Mā'oni'oní, te ke ongo'i fiemālie ange ai, pea te ke mateuteu ki he ngaahi tāpuaki faka'ofo'ofa 'i he kaha'u. ■

### **NGAAHI FAKAMATALÁ**

1. *Ki Hono Fakamālohia 'o e To'u Tupú* (tohitufa, 2011), 35.

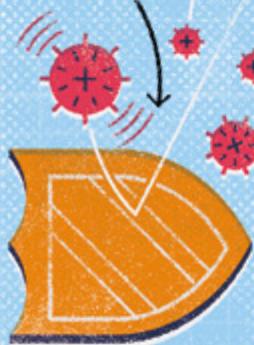
2. *Ki Hono Fakamālohia 'o e To'u Tupú*, 36.

3. *Tu'u Ma'u 'i he Tu'i: Ko ha Huluhulu Kí he Ongongooleí* (2004), 29.

4. Ke ma'u ha mahino lahi ange ki hení, lau e "Fehangahangai 'o e 'Ofá mo e Holikoví" *Liahona*, 'Okatopa, 2016, 30–35.

5. *Ki Hono Fakamālohia 'o e To'u Tupú*, 35; tānaki atu hono fakamamafaí. Ki ha ngaahi fealea'aki faka-laumālie ki he feohi fafale 'i he malí, vakai ki he, Wendy Watson Nelson, "'Ofá mo e Nofomai" (fakataha lotu fakamāmani lahi ma'a e kakai lalahi kei talavoú, Sanuali, 8, 2017), *broadcasts.lds.org*; Boyd K. Packer, "Ko e Palani 'o e Fiefiá," *Liahona*, Mē 2015, 26–28; Jeffrey R. Holland, "Personal Purity," *Ensign*, Nov. 1998, 75–78.

'Oku lava ke fakatupu 'e homou 'atama'i ha 'uhila fe'unga ke fakamaama'i ha kī fo'i 'uhila fuos'i.

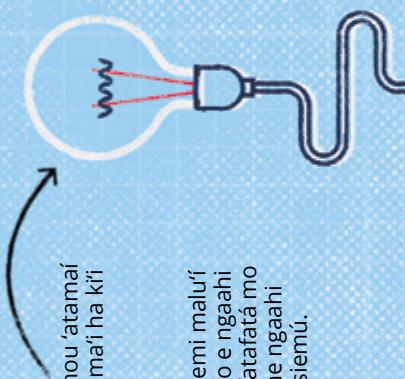


'Oku faka'aonga'í e ho'o sisitemi malu'í e lama hangé ko e 'étinotí mo e ngaahi 'ókani hangé ko e lama 'ó e fatafatá mo e 'atepi'i, ke malu'í koe mei he ngaahi vailasi fakatu'u tāmakí mo e siemú.

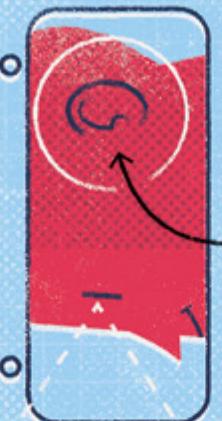


E lava ke faiata'i 'e he me'aftaiā mamafa taha 'o e kuonga nī ha megapixels 'e 400 ka 'e lava'e he mata 'o e tangatā 'o mama ta ki ha megapixels 'e 576.

'Oku fakataha'i e he mata e ua  
ha ongo ata kehekehe e ua, a  
ia 'oku tokonii ia ke fakalolo  
ho'o vaka'i. Ah'i ah'i ia aki ha'o  
kuikui ha fo'i mata e taha pea  
feinga ke ala ki ha me'a si'si'i  
ofi atu kiate koe.

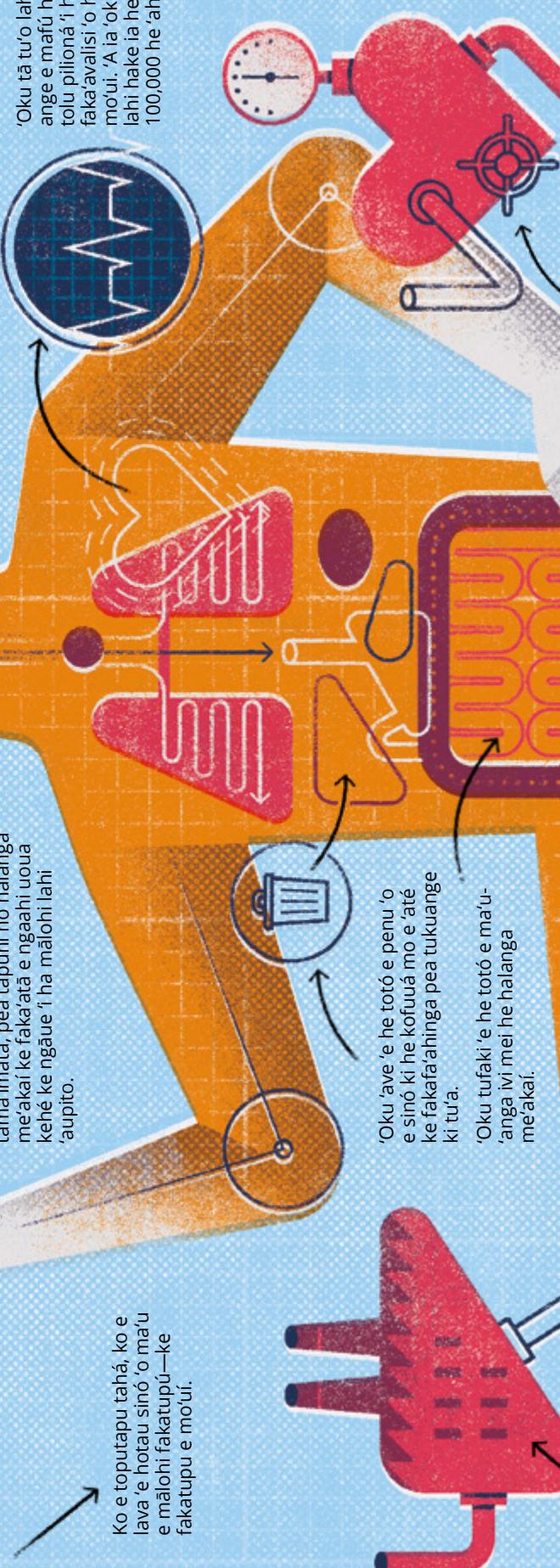


"I ho'o mau e fakamatala mei ha ongo'anga e taha, 'oku fononga e faka'ilongá mei ho neavé kihó 'atamai' o laka hake he maille e 100 he houa (kilomita) e 160 he houa).



Ko e kakai kui'oku liliu e 'ata i hé'ena fakakaauá  
kael lava ke nau ongo'i lelei ange e alá pe fanongó.

'E laya ke fakafaikehēhē' e he mata'o e tangatā ha ngāahi lanu kehekehe'e lauiafe, pea'e lava ke nāmu'i e homou ihu ha ngāahi nanamu kehekehe'e lauiafe.



Ko e topoutapu tahá, ko e  
llava 'e hotau sinó 'o ma'u  
e mālohi fakatupú—ke  
fakatupu e mó'uí.

'Oku 'ave' e he totó e penu 'o  
e sinó ki he kofuuá mo é 'até  
ke fakafá'ahinga peat tukuange  
ki túa.

'Oku tufaki' e he totó e ma'u-  
'anga livi mei he halanga  
meakai

Oku ta tu o iani  
 ange e mafú he t'uo  
 tolu pilioná 'i hano  
 faka'avalisi'o ha  
 mo'ui. A ia 'oku  
 lahi hake ia he t'uo  
 100,000 he 'aho.

Ko e fanongó 'a e ongo vave taha 'o e tangatá.  
'E lavalava ke 'ilo'i e homou 'atamái ha ongo 'o tu'o  
10 ange hono vavé 'i he pete 'a e matá, na'a mo  
ha sékoni pé 'e 0.05.

'Oku pamu 'e homou mafú ha lita 'e 5.5  
'o e totó he miniti 'e taha. A la ko e faka-  
'avalisi o e mo'ui, te ne pamu ha meimel  
talamu toto 'e 1.5 miliona—'o fe'unga ia  
ke fakafonu ha kongokonga ielu'e 200.

'Oku 'oatu 'e he totó e 'osikena mei he  
maama'a ki he ngaahi kefahé. 'Oku  
tu'unga 'o ka to to ha  
vahetolu 'e ua 'o e 'até  
tu'unga 'i ha tafa pe  
kafo, 'e toe tupu pē ia  
ki hono turungatotonu  
'i ha ulike pē 'e fā pe  
lahi hake.

'E lava ke toe mo'ui pē e  
huikuo fasí.

**"Ko hotau sino  
fakamatelié 'a e  
me'angāue 'o  
hotau laumālié."**

Palesitemi Boyd K. Packer (1924-2015),  
Palesitemi 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo  
e Toko Hongofulu Mā Uā, *Let Not Your Heart  
Be Troubled* (1991), 211.

'Oku fatongia 'aki 'e he  
'até ha ngaahi founiga  
ngāue makehe 'e 500  
tupu. 'Oku mahū'inga  
'aupto ja 'o 'a'u ki he  
tu'unga 'o ka to to ha  
vahetolu 'e ua 'o e 'até  
tu'unga 'i ha tafa pe  
kafo, 'e toe tupu pē ia  
ki hono turungatotonu  
'i ha ulike pē 'e fā pe  
lahi hake.

'Oku 'oatu 'e he totó e 'osikena mei he  
maama'a ki he ngaahi kefahé. 'Oku  
tu'unga 'o ka to to ha  
vahetolu 'e ua 'o e 'até  
tu'unga 'i ha tafa pe  
kafo, 'e toe tupu pē ia  
ki hono turungatotonu  
'i ha ulike pē 'e fā pe  
lahi hake.

'Oku tukuange 'e he kilí ha mē'a ke ne faka-  
fepakii' e siemú pea hoko ia ko ha 'uluaki  
malu'i ki he fanga kī' me'amo'ui valevale  
hūhūkiá. Ko e lahi taha 'o e siemu 'oku pā  
ki he kilí, 'oku vave pē 'enau maté.

'E lava ke toe mo'ui pē e  
huikuo fasí.

'Oku mālohi e ngaahi hui  
'o e tangatá. 'Oku fua 'e he  
fangakī' hui'lik i e 26 'i ho  
va'ē e mamafa 'o ho sinó 'i  
hō'o fo'i manga kotoa pē.

# NGAAHI ME'A FAKAOFO **'E LAVA KE FAI 'E HE SINÓ**

Ko ha fakatupu fakaofo ho sinó mei ho 'ulú ki ho louhi'iva'á. Ko'euhí ko ia, te ke lava ai 'o tā valivali, kaka

mo'unga, 'akapulu, niti, ifi fuluta, mo fai ha ngaahi 'ekitiviti fakafiefia kehe.

Hangē ko hono fakamatala'i 'e he palōfítá 'i he peesi 50, "Ko ho sinó, pe ko e hā pē hono ngaahi me'afaoaki  
fakanatulá, ko ha fakatupu fakaofo ia 'a e 'Otuá. . . . Fakalaualuloto ki he fakaofo 'o e me'a 'okú ke mammata ki  
ai 'i ho'o vakai atu ki he sio'atá . . . ko ha fānau 'a e 'Otuá, na'á Ne fakatupu 'i Hono tataú."

# KO E LEA 'o e POTÓ:

*Ko e Hā la,  
'Oku 'Ikai Ko e Hā la*

Fai 'e he kau ngāue 'o e Liahoná



"Ke ke kehe mei he māmaní 'Okú ke 'ilo pea 'oku ou 'ilo te mou hoko ko ha maama ki he māmaní. Ko ia ai, 'oku finangalo e 'Eíki ke ke fotu, lea, ngāue mo teuteu 'o hangē ha ākonga mo'oni 'a Sīsū Kalaisí. 'Io, 'okú ke mo'ui 'i he māmaní, ka 'okú ke ma'u ha tu'unga 'ulungaanga 'oku kehe 'aupito mei he māmaní ke tokoni'i koe ke ke faka'ehi'ehi mei he ngaahi 'uli 'o e māmaní."

Palesiteni Russell M. Nelson, "Amanaki'anga 'o 'Isileli" (fakataha lotu fakaemāmani iahi 'a e to'u tupú, Sune 3, 2018), [HopeofIsrael.Ids.org](http://HopeofIsrael.Ids.org).



## KO E LEA 'O E POTÓ **KO E**



Fono mo'ui lelei mei he 'Eikí ki hotau malu'i fakatu'asino mo fakalaumālié.

FAKA'EHI'EHI:	MA'U IA:
Inu kava mālohi	Ngaahi fua'iakaú
Tapaká	Vesitapolo
Tíi mo e kofí	Kakano'i manú ('o 'ikai fu'u lahi)
Fa'ahinga me'a pē 'oku fakatu'utāmaki mo ma'unimā	Kēlení

Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 89. Vakai foki ki he tefito 'o e ongoongolefí ko e Lea 'o e Potó 'i he topics.lds.org.

## KO E LEA 'O E POTÓ 'OKU 'IKAI



Kuo ako'i kitautolu 'e Palesiteni Poiti K. Peekā (1924–2015),  
Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá,  
ko e Lea 'o e Potó 'oku 'ikai:

1.

*Ko ha fakapapau ia te  
ke mo'ui lelei ma'u pē.*

"Oku 'ikai tala'ofa mai 'e  
he Lea 'o e Potó te mou  
ma'u ha mo'ui lelei hao-  
haoa, ka 'okú ne ako'i 'a  
e founiga ke tauhi 'aki 'a  
e sino kuo fanau'i mai  
ai 'a kimoutolú ke 'i he  
tu'unga mā'olunga tahá  
pea ongo'ingofua 'e  
homou 'atama'i 'a e ngaahi  
ue'i fakalaumālie 'oku  
pelepelengesí."

2.

*Ko ha lisí faka'auliliki.*

"Oku lahi e ngaahi me'a  
ma'unimaá, 'e lava ke  
inu pe malava ke kai pe  
mānava pe huhu 'aki ha  
taha 'ia 'oku uesia ai e  
sinó mo e laumālié faka-  
tou'osi 'ia 'oku 'ikai ke  
lau ki ai 'a e fakahaa."

3.

*Ko ha 'uhinga ke fai  
tōtu'a ha me'a.*

"Ako ke faka'aonga'i faka-  
potopoto ha me'a pea  
faka'aonga'i 'a e fakakaukau  
lelei 'i he ngaahi me'a ki he  
mo'ui leleí mo e me'atokoni  
ma'u'anga iví kae tautau-  
tefito ki he faito'ó." Faka'ehi-  
'ehi mei hono fai ha me'a 'o  
tōtu'a pe hoko ko ha pāki-  
af'o'ou"<sup>1</sup> (ko e pākiaf'o'ou ko  
ha taha 'oku muimui ki he  
ākenga fo'ou kotoa pē).

"Oua na'á ke teitei tuku 'a Sētane pe ko e ni'ihi kehé ke nau kākaa'i koe ke  
ke fakakaukau ai te ke fiefia ange, manakoa ange, pe hā faka'ofo'ofa ange 'i  
hono maumau'i e Lea 'o e Potó."<sup>2</sup> ■

## NGAAHI TĀPUAKI KUO TALA'OFĀ MAÍ

Ko ha tāpuaki lahi mo'o-ni hono mo'ui 'aki e Lea 'o e Potó! Ko ha ngaahi founiga eni 'e ni'ihi 'oku lava ki ai e *Ki Hono Fakamālohiā 'o e To'u Tupú* 'e lava ke tāpuekina ai koe:

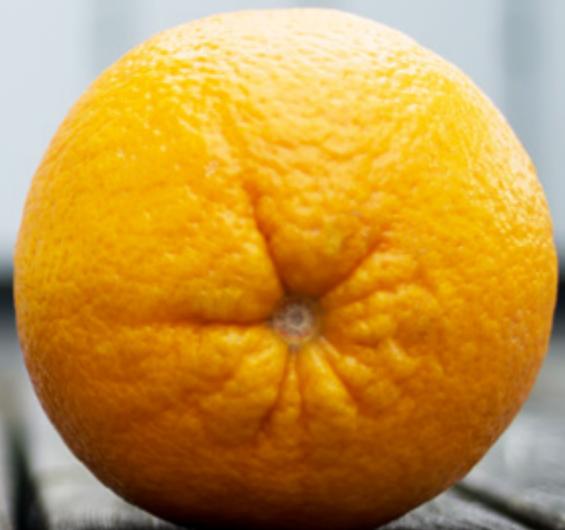
- Tau'atāina mei he ma'unimā fakatu'utāmaki
- Mapule'i lelei ange ho'o mo'ui
- Sino mo'ui lelei ange
- 'Atamai 'ā'ā ange
- Fakahinohino mei he Laumālie Mā'oni'oní
- Malava lahi ange ke tauhi ki he 'Eikí

### NGAAHI FAKAMATALÁ

1. Boyd K. Packer,  
"The Word of Wisdom:  
The Principle and the  
Promises," Apr. 1996  
general conference.
2. *Ki Hono Fakamālohiā  
'o e To'u Tupú* (2011), 25.



# "Ko e hā te u fai kapau 'oku 'ikai ke u sai'ia 'i hoku sinó?"



*"I ho'omou hiva e  
"Fānau Au 'a e 'Otuá,"  
fakakaukau ki He'ene  
me'a'ofa kiate kimou-  
tolu 'aki homou sino  
fakaemāmaní. 'Oku  
fakamo'oni e ngaahi  
'ulungaanga fakaofo  
'o homou sinó ki ho  
"anga faka-'Otuá."  
[2 Pita 1:4]. . . .*

*". . . 'Oku 'ikai fie  
ma'u ha sino haohaoa  
ia kae toki a'usia ha  
iku'anga fakalangi.  
Ko hono mo'oní, ko  
ha ni'ihi 'o e ngaahi  
laumālie lelei tahá  
'oku fa'ofale ia 'i ha  
ngaahi sino ngāvaivai"*

Palesiteni Russell M. Nelson, "Ko Ho Sinó: Ko Ha Me'a'ofa Fakaofo ia ke Mata'ikoloa 'Aki," Liahona, 'Aokosi 2019, 52, 53.



**Tali Ho Sinó**

Tali ho sinó 'i he tu'unga  
'oku 'i aí kae 'ikai ko e  
tu'unga 'oku 'ikai 'i aí. Ko  
e taimi kotoa pē 'oku ou  
sio ai kiate au 'i he sio-  
'atá, 'oku ou pehē, "Tamaí Hēvani, 'oku  
ou hounga'ia 'i he fakalakalaka 'okú Ke  
fakahoko 'iate aú."

*Temipelenisi B., ta'u 18, Vikatōlia, 'Aositelēlia*

## **Tokanga'i Lelei Ia**

'Oku ou tokanga'i hoku sinó 'aki 'eku  
fakamālohisino mo kai mo'ui lelei. 'Oku  
ou toe hounga'ia ange 'i hoku sinó 'i  
he'eku tokanga'i lelei iá. 'I he'eku tokan-  
ga'i e temipale kuo tāpuekina 'aki au 'e  
he Tamaí Hēvaní, 'oku fakalakalaka ange  
'eku ngaahi ongó peá u 'ilo'i mo hounga-  
'ia 'i he tāpuaki faka'ofo'ofa 'o e ma'u 'o  
ha sino ne fakatupu 'e he 'Otuá.

*Kamila A., ta'u 16, Fololita, USA*



**Fakakaukau ko  
Ha Temipale Ia**

Fakakaukau ki he founга  
'oku hoko ai ho sinó ko ha  
temipalé (vakai, 1 Kolinitō 3)  
kae pehē foki ki he 'afio 'a e  
'Eikí ki he lotó (vakai, 1 Samuela 16), kae  
'ikai ko e sinó!

*Viko W., ta'u 17, North Rhine-Westphalia, Siamane*

## **Ma'u e Faka'apa'apa'i kitá**

Ne faingata'a'ia hoku kaungāmē'a koe-  
'uhí na'a ne hoha'a ki he fakakaukau 'a e  
ni'ihi kehē kiate iá, pea mole meiate ia 'a e  
faka'apa'apa'i kitá. Ne tokoni'i lahi taha  
ia 'i he'ene manatu'i ko e 'Otuá, mo hono  
ngaahi kaungāmē'a, pea mo hono fāmilí  
na'a nau 'iai kotoa ke 'ofa'i mo poupou'i ia.

*Mātiu V., ta'u 16, Misuli, USA*



### 'Oku 'Ofa'i Koe

Ko e taimi 'oku ou fanongo ai ki hoku ngaahi kau-ngāme'a 'oku nau pehē 'oku 'ikai ke nau sai'ia 'i ha fa'ahinga me'a fekau'aki mo honau sinō pe 'oku nau fehi'a aí, 'oku ou sai'ia ke u tokoni'i kinautolu ke nau 'ilo'i 'oku 'ofa'i kinautolu 'e he Tamai Hēvaní. 'Oku ou sai'ia ke u fakakaukau 'okú Ne 'ofa'i au pea 'okú Ne fie ma'u au ke u fiefia, neongo 'eku ngaahi fehu'i fakaesinó. 'Oku totonu ke tau tokanga'i mo 'ofa'i hotau sinō koe'uhí ko hotau temipalé ia.

*Ikināsio P., ta'u 14, Sako, Āsenitina*

### 'Oku 'Ikai Ke Ne Tala Ko Hai Koe

Manatu'i 'oku 'ikai talamai 'e he sinó ko hai koe. Ko ho sinó ia, ka 'oku 'ikai ko koe ia, ko ha fānau fakalaumālie koe 'a e 'Otuá.

*Seila O., ta'u 18, Niu 'Ioke, USA*

**Fai e Ngaahi Me'a 'Okú Ke Fiefia aí**  
 'Oku tokoni'i ma'u pē au ke u sai'ia 'i hoku sinó, 'i he'eku fai e ngaahi 'ekitivití 'i tu'a 'oku ou sai'ia aí, hangē ko e heka he'eku pasikalá pe ko e luelue mo 'eku kulií. 'Oku toe lelei ange 'a 'eku fakahoko eni mo hoku ngaahi kaungāme'a koe'uhí 'oku fakamanatu'i mai kia au 'oku 'āki-lotoa au 'e he kakai 'oku nau toka'i au pea 'oku 'ikai ke nau tokanga pe 'oku fefē hoku fōtungá.

*Itiseli O., ta'u 18, Alisona, USA*

*'Oku fakataumu'a 'a e ngaahi talí ko ha tokoni mo ha fakakaukau, ka 'oku 'ikai ko hano faka-haa'i 'o ha tokāteline 'o e Siasi.*



## 'Oku fōtunga fēfē 'a e sino kuo toetu'ú?

Fakatatau ki he folofolá mo e kau palōfita 'o onopōnī, ko e ngaahi sino toetu'ú 'oku:

**Fakatu'asino.** 'Oku ma'u 'e he sino toetu'ú ha kakano mo e hui (vakai, Luke 24:36–39).

**Ta'e-fa'a-mate.** "'E fokotu'u hake 'a e sino fakamāmaní ni ko ha sino ta'e-fa'a-mate, . . . ke 'oua na'a nau toe mate" ('Alamā 11:45).

**Haohaoa.** "'E toe fakataha'i 'a e sinó pea mo e laumālié 'i hono anga haohaoá" ('Alamā 11:43). "'E to'o atu 'a e fōtunga ta'e kakatō; to'o atu mo e ngaahi melé, kae ma'u 'e he kakai tangata mo fafiné 'a e tu'unga haohaoa 'o honau laumālié, 'i he haohaoa na'e fa'u 'aki 'e he 'Otuá he kamata'angá" (Joseph F. Smith, *Gospel Doctrine*, 5th ed. [1939], 23).

**Faka'ofo'ofa.** "'Oku 'ikai ha me'a 'e toe faka'ofo'ofa ange ke vakai ki ai, ka ko ha tangata pe fefine sino toetu'u" (*The Teachings of Lorenzo Snow*, ed. Clyde J. Williams [1996], 99).

**Ope atu he mālohi 'o Sētané.** "Kapau 'e 'ikai toe tu'u 'a e kakanó, kuo pau ke mo'ulaloa 'a hotau laumālié ki he . . . tēvoló, . . . ke nofo mo e tamai 'o e ngaahi loí, 'i he mamahi, 'o hangē pē ko iá" (2 Nīfai 9:8–9). Ka koe'uhí kuo 'omi 'e Sīsū Kalaisi e toetu'u hotau sinó, he 'ikai hoko 'eni.\*

**Malava ke ma'u ha fiefia kakato.** Ka ne 'ikai e toetu'ú, he 'ikai lava ke ma'u e fiefia 'o e nāunau fakasilesitrialé. "Ko e laumālié mo e 'elemēnití 'o ka fakataha'i, 'o ta'elava ke toe mavahevahe, 'oku ma'u 'e ia hono kakato 'o e fiefiá" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:33).

\* Tuku kehe 'a e ngaahi foha 'o e mala'ia (vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:30–38).

### Ko e Hā Ho'o Fakakaukaú?

"Te u 'ilo'i fēfē pe kuo fakamolemole'i au?"

'Omai ho'o talí, pea kapau te ke loto ki ai, 'omi mo ha la'itā 'ata lelei kimu'a he 'aho 15 'o Sepitema, 2019, ki he liahona.lds.org (lomi'i 'a e "Submit an Article or Feedback").

'E lava ke 'ētita'i 'a e ngaahi talí koe'uhí ke lōloa fe'unga pe mahino.

# Ko Hono Faka'apa'apa'i e Me'a'ofa 'o Hotau Sinó

Fai 'e 'Eletā D. Todd Christofferson

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e  
Toko Hongofulu Mā Uá

**K**o e lavame'a mo'oni 'i he mo'ui ní 'oku ma'u ia 'i hono fakatapui 'etau mo'ui—'a ia ko hotau taimí mo 'etau ngaahi filí—ki he ngaahi taumu'a 'a e 'Otuá (vakai, Sione 17:1, 4; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:19). 'I he'etau fai 'ení, 'okú tau fakangofua la ke Ne hiki ai kitautolu ki hotau iku'anga mā'olunga tahá.

'Oku faka'apa'apa'i 'e he mo'ui fakatapuí e me'a foaki ta'e hano tatau 'o e sinó, ko ha fakatupu fakalangi 'i he tatau 'o e 'Otuá. Ko e taumu'a tefito 'o e mo'ui matelié ke ma'u 'e he laumālie kotoa ha sino pe aako ai e tau'atāina ke fili ki he totonú 'i ha sino 'oku natula fakatu'asino mo fakalaumālie fakatou'osi. 'Oku mahu'inga foki e sino fakamatelié ki he hakeaki'i, 'a ia 'oku toki ma'u pē 'i he fehokotaki 'a e matelié mo e laumālié, 'o hangē ko 'etau mamata ki hotau 'Eiki toetu'u mo 'ofeiná. 'I he māmani faingata'a ni, 'e 'i ai e ngaahi mo'ui 'e fakamamahi 'ene nounou, feifeiavale, maumau, pe fiu feinga ke mo'ui, ka 'e fuoloa fe'unga e mo'ui 'a e laumālie kotoa, pea 'e toetu'u e sino kotoa.

He 'ikai ongo'i 'e kinautolu 'oku tui ko hotau sinó ko e ola pē ia 'o ha me'a ne hoko noa peé, ke nau tali ui ki he 'Otuá pe ha taha pē ki he me'a 'oku nau faí pe ki honau sinó. Ka ko kitautolu 'oku ma'u e

fakakaukau 'oku ta'engatá, kuo pau ke tau 'ilo 'oku 'i ai hotau fatongia ki he 'Otuá 'o kau ki hono tauhi hotau sinó. 'Oku pehē 'e Paula:

"Ko e hā? 'ikai 'oku mou 'ilo, ko homou sinó ko e fale tapu 'o e Laumālie Mā'oni'oní, 'oku 'late kimoutolú, 'a ia 'oku mou ma'u mei he 'Otuá, pea 'oku 'ikai 'amoutolu 'a kimoutolu?

"He kuo fakatau 'a kimoutolu 'aki 'a e totongi: ko ia ke fakaongoongolei 'a e 'Otuá 'i homou sinó, pea 'i homou laumālié, 'a ia 'oku 'o e 'Otuá" (1 Kolinitō 6:19-20).

"I hono 'ilo'i e ngaahi mo'oni ni mo e fakahino-hino 'a e kau palōfita 'o onopōní ko e mo'oni he 'ikai ke tau fakamele'i hotau sinó, 'aki e tātataú, pe faka-vaivai'i 'aki ia e faito'o konatapú, pe faka'uli'i 'aki ia e fe'auakí, tonó pe anga'ulí. 'I he hoko hotau sinó ko e me'angāue hotau laumālié, 'oku mahu'inga ke tau tokanga 'aki e lelei tahá ki hotau sinó. 'Oku totonu ke tau fakatapui hono mālohi ke tokoni pea 'unuaki 'aki e ngāue 'a Kalaisí. Na'e pehē 'e Paula, "Ko 'eni, 'e kāinga, 'oku ou kole ai kiate kimoutolu, ko e me'a 'i he ngaahi 'alo'ofa ongongofua 'a e 'Otuá, ke mou 'atu homou sinó ko e feilaulau mo'ui, mo mā'oni-oní, mo lelei ki he 'Otuá" (Loma 12:1). ■

*Mei ha lea 'i he konifelenisi lahi 'o 'Okatopa 2010*



## 'Oku Hangē Ho Sinó ha Temipalé

Na'e ako'i 'e 'Eletā Kulisitofasoni ko hotau sinó ko ha me'a'ofa ia pe'a "ko ha fakatupu faka-langi ia 'i he tatau tofu pē 'o e 'Otuá." 'Oku toputapu hotau sinó 'o hangē ko e ngaahi temipalé, pe'a 'oku totonu ke tau tokanga'i kinautolu 'i he lelei taha te tau ala lavá. Ko ha ngaahi founiga eni 'oku kau atu ai e ngaahi temipalé mo hotau sinó ki he palani 'a e Tamai Hēvaní.

'Omi ha ngaahi faingamālie ke tau ako mo fakalakalaka

Fa'ofale  
ai hotau  
laumālié

Feitu'u ia 'oku  
nofo'ia 'e he  
laumālié 'o e  
'Otuá

Ngāue mo fakatupulaki e ngāue 'a Kalaisí.



'E lava ke  
ta'engata hotau  
sinó 'o fakafou  
'i he Toetu'u.

'Oku ta'engata e  
ngaahi tāpuaki  
'o e temipalé.

Toputapu

Tokoni'i kitautolu ke foki  
hake ki he Tamai Hēvaní

Ko ha me'a'ofa  
mei he 'Otuá

Te tau lava 'o tu'u 'i he  
ngaahi potu toputapú

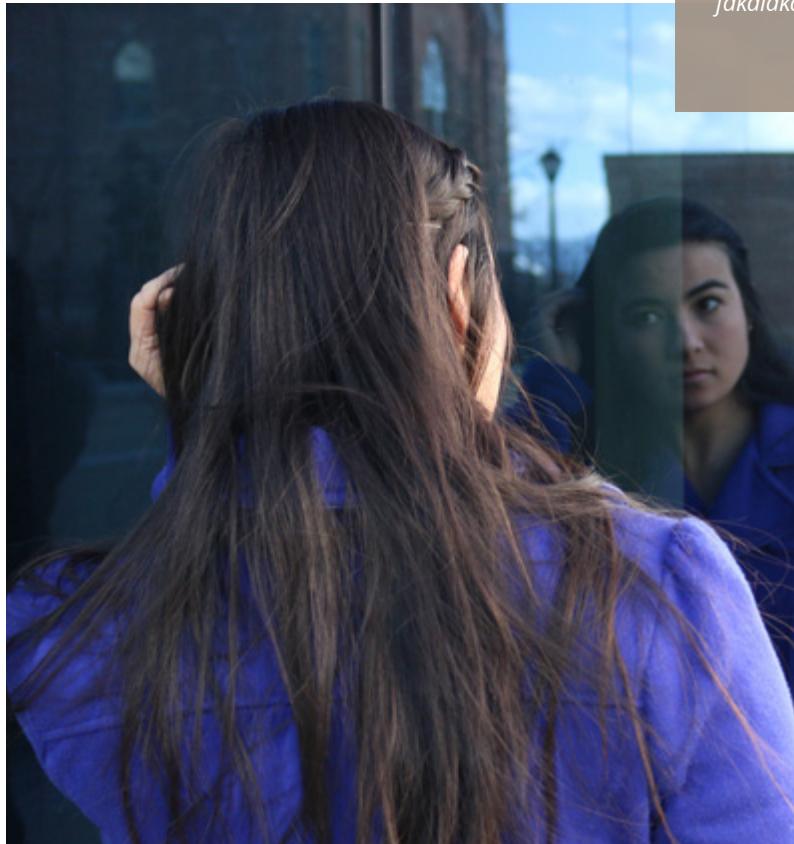
Ko e temipalé ko ha  
potu toputapu

KAKAI LALAHÌ KEI TALAVOÚ

**KO E HĀ 'OKÚ KE SIO  
KI AI 'I HO'O VAKAI KI  
HE SIO'ATÁ?**

*Lau e ngaahi mo'on'i me'a kau ki  
he sinó mo e palani 'o e fakamo'u  
kae pehē foki ki ha ngaahi  
fakakaukau ke tokoni atu ki he  
fakalakalaka 'o e fōtunga ho sinó.*

42



MATA'IKOLOA  
'AKI HO SINÓ

**KO HA PŌPOAKI  
MEI HE PALŌFITÁ**

50

KO E FONO  
'O E ANGAMA'Á

**KO E HĀ KOĀ IA?**

56

KO E SINÓ

**NGAAHI ME'A  
FAKAOFO 'E 20**

58

KO E LEA 'O E POTÓ

**KO E HĀ IA, 'OKU  
'IKAI KO E HĀ IA**

68

# Ko e Kaume'á



**Ko  
hotau sino  
faka'ofo'ofá!**

Vakai, peesi K12



Fai 'e Palesiteni  
Henry B. Eyring

Tokoni Ua 'i he  
Kau Palesiteni  
'Uluaki

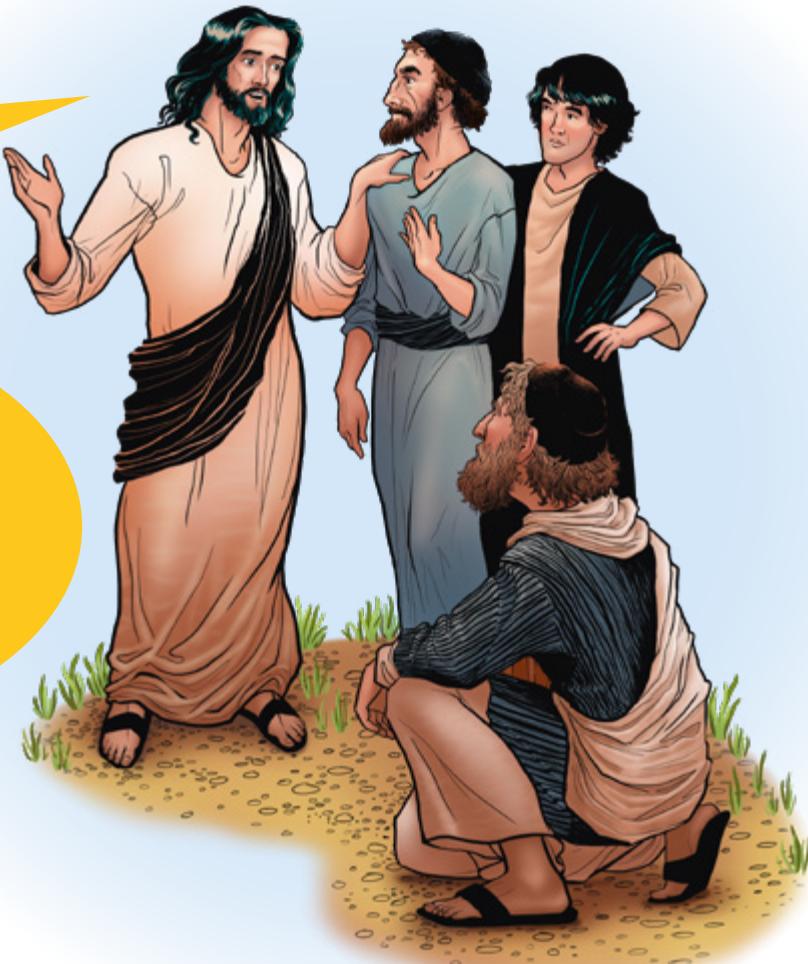
# Fakaava Ho Lotó ki he Laumālie Mā'oni'oni

'I he teuteu ke mavahe 'a Sīsū mei He'ene kau ākongá,  
na'á Ne fakahā ange e founga te nau ma'u ai 'Ene melinó:

"Ko e Fakafiemālié, ko e  
Laumālie Mā'oni'oni . . . te ne  
ako'i 'a kimoutolu 'i he me'a kotoa pē  
mo fakamanatu'i [kiate] kimoutolu 'i  
he me'a kotoa pē, 'a ia kuó u lea  
'aki kiate kimoutolú.

""Oku ou tuku 'a e  
melinó kiate kimoutolu, ko  
'eku melinó 'oku ou foaki kiate  
kimoutolú. . . . 'Oua na'a mou  
mamahi, pea 'oua na'a mou  
manavahē."

(Sione 14:26–27)



'Oku pelepelengesi ange hono ongo'i e Laumālie Mā'oni'oni 'i ha me'a te tau lava 'o sio pe fanongo ki ai. 'Oku fa'a ongo ia 'o hangē ko ha me'a māfana 'i hotau lotó. 'Oku ou fa'a ongo'i ia ko ha maama.

I hono papitaiso mo fakama'u koe ko ha mēmipa 'o e Siasí, 'oku talaatu 'i ha tāpuaki ke ke "ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni." I he momeniti ko iá, te ke lava 'o ma'u 'iate koe e Laumālie Mā'oni'oni. Ka 'e kei fie ma'u pē ke ke fili ke tali Ia ki ho lotó mo ho 'atamaí.

'Oku ou lotua te ke fakaava ho lotó ki he Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku ou lotua te ke ongo'i e fiefia 'o hono ma'u Ia ko ho takaua ma'u peé. ●

To'o mei he "Oku ou Tuku 'Eku Melinó Kiate Kimoutolu," Liahona, May 2017, 15–18,  
mo e "Ke 'Iate Kimoutolu 'a Hono Laumālié," Liahona, Mē 2018, 86–89.

## Tā Valivali e Me'a i Hono Lotó

'Oku tokoni'i kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oní ke tau manatu'i ha me'a. Ka fie manatu'i 'e Palesiteni 'Aealingi ha me'a, te ne hiki ia 'i he'ene tohinoá. Ko e taimi 'e ni'ihi 'okú ne fa'a tā valivali ha fakatātā ke fakahaa'i e me'a 'okú ne ongo'i.



A man with glasses and a blue plaid shirt is seated at a desk, focused on painting with watercolors. On the desk are various art supplies, including a computer monitor, brushes, and a palette of colors. In the foreground, there's a sketchbook with pencil sketches of buildings and figures, along with two pencils (one orange, one yellow) and a paintbrush.

**Lolotonga e ngāue fakafaifekau ha taha 'o e makapuna 'o Palesiteni 'Aealingí Falaniseé, na'a ne tā ha ongo faifekau 'okú na lue he halá 'i Pālesi.**



A watercolor painting depicting a street scene, likely in Palesi, showing buildings and a prominent church dome in the background.

**Feinga angé ke tā pe tā valivali ha'o fakatātā pē 'a koe!**



A watercolor painting of a person in a small boat on a calm body of water, with mountains visible in the background.



A watercolor portrait of three people sitting together outdoors, surrounded by flowers. The signature "HS EYING 1981" is visible at the bottom left of the painting.

**'Oku fakamanatu kiate ia 'e he tā valivali ko 'ení 'o hono hoa ko Kefiliní, mo ha toko ua 'o 'ena fānau 'e toko onó, a 'ene 'ofa ki hono fāmilí.**

PEPA TĀ VALIVALI HE PUPIUTUA MEI HE GETTY IMAGES

# Ko Hono Akoako e TUÍ

Fai 'e Keree Brown

'Ū Makasini 'a e Siasí

Makatu'unga i ha talanoa mo'oni

"Te u fakahā kiate koe 'eku tuí 'aki 'eku ngaahi ngāue" (Sēmisi 2:18).

**N**e tā mālohi mo vave 'e Kelela e pulú 'i he mala'e va'ingá. Na'á ne fakakaukau *ko e taimi 'eni*. Ne le'ohi 'e he ta'ahine lōloa taha mo ve'e vave taha 'i he timí 'a Kelela he taimi va'ingá kotoa. Ka kuó ne le'ohi 'eni ha taha kehe. Ko e faingamālie 'eni 'o Kelelā.

Na'á ne kalofi vave ha tokotaha va'inga 'e taha pea fokotu'u ma'u hono va'é. Na'á ne puna leva 'o fakahū. Ne puna atu e pulú he 'eá kae ta'ofi e mānava 'a Kelelā. *'Alu foki ke hū*.

Ne hū atu e fo'i pulú he loto netí.

Ne tā nima mai e timi 'a Kelelā kiate ia. Hili iá na'e sio hifo 'a e Faiako ko Kāsiá ki he taimí pea ifi 'ene me'aifi. "Pea ko e ngata'anga ia 'o e ako va'ingá! Na'e lelei 'aupito e taha kotoa pē! Tau toki sio 'apongipongi. Fakapapau'i 'okú ke mālōlō fe'unga he 'e lahi 'etau lelé."

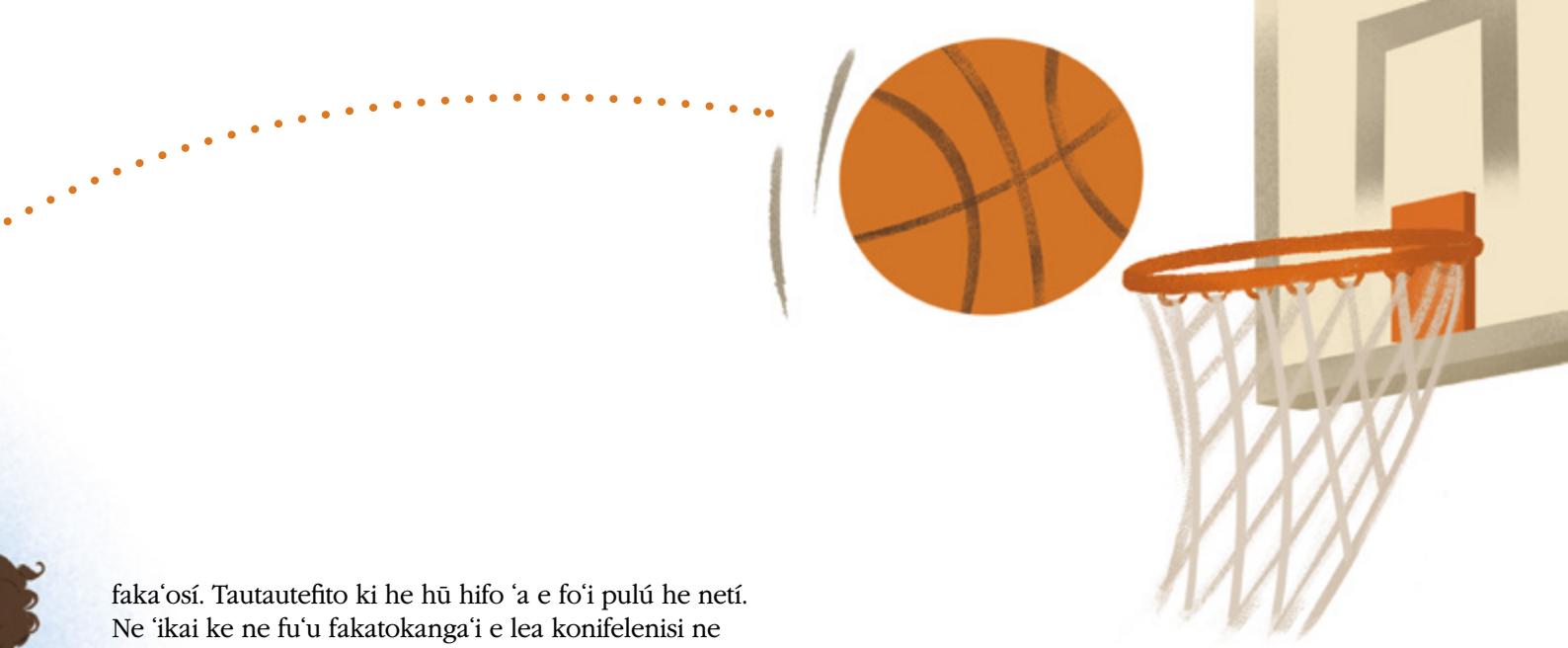
Ne to'e 'a Kelela mo lue atu ke tānaki 'ene 'ū me'a. Hili iá na'á ne sio atu 'oku ta'ata'alo mai 'ene Faiako ko Kāsiá.

Na'á ne pehē ange, "Ei Kelela, "Na'á ke va'inga lelei 'aupito he 'ahó ni. 'Oku ou 'ilo'i 'okú ke ngāue mālohi 'aupito 'i he ako va'ingá, pea 'oku ou polepole 'iate koe."

"Mālō" ko Kelela ange ia mo 'ene malimalí.

Na'á ne kei malimali pē 'i he'ene lue atu ki he kā 'ene fine-eikí. 'I he'ena foki ki 'apí, na'á ne toe fakakaukau ki he'ene fakahū





faka'osí. Tautaufito ki he hū hifo 'a e fo'i pulú he netí. Ne 'ikai ke ne fu'u fakatokanga'i e lea konifelenisi ne fanongo ki ai 'ene Fine'eikí.

Ka na'e ma'u 'e ha me'a 'ene tokangá. Ne pehē 'e he tokotaha leá, "Kuo pau ke tuku hatau taimi ke ngāue 'aki 'etau tuí."\* Ne ongo mai e "ngāue 'aki" 'o hangē ko ha me'a 'e fanongo ai he ako pasiketipoló. *'Efounga fēfē ha'o ngāue'i ho'o tuí?* ko 'ene fakakaukaú ia. 'Okú ke lele 'i he tuí? *Pe tātaa'i e tuí 'o hangē ha fo'i pulú?*

Ne tafoki 'a Kelela ki he Fine'eikí. Na'á ne fehu'i ange, "E founga fēfē ha'o ngāue'i ho'o tuí?"

Na'e malimali 'a e fine'eikí. "Oku founga fēfē ho'o fakalakalaka 'i he pasiketipoló?"

Na'e talaange 'e Kelela, "Oku ou ako va'inga." "Oku talamai 'e he'eku faiakó e founga ke u fakalakalaka aí. Pea 'i he'eku fakahoko e fakamālohisinó, 'oku ou feinga mālohi ke fakahoko ia ke tonu."

"Oku faingofua nai ia?"

"Ikai!" Ne talaange 'e Kelela, 'okú ne ongo'i e ongosia hono va'é hili e lele vavé. "Kuo pau ke u ako va'inga tu'o lahi."

Na'e kamo pē e Fine'eikí. "Oku finangalo e Tamai Hēvaní ke tau tui kiate Ia, ka kuo pau ke tau ngāue'i ia. Kuó Ne 'omi ha ngaahi founga ke tau ako va'inga mo fakalakalaka aí."

"Hangē ko e hā?"

"Okú Ne kole mai ke tau talanoa ange kiate Ia 'i he lotú. 'Oku hangē Ia ha'atau faiakó. 'Okú Ne 'omi kiate kitautolu e folofolá. 'Oku hangē ia Ha'ane tohi va'ingá. Pea 'okú Ne ue'i e kau palōfitá ke nau fakalotahai'i kitautolu ke tau ako fakafāmili. 'Oku hangē hotau fāmilí—"

"Oku hangē ko 'emau timí!" Ko e tali hake ia 'a Kelelá.

"Ko ia! 'Oku ngāue 'etau timi fakafāmili mo akoako fakataha,"

ko e Fine'eikí ange ia. "Ko e hā leva e me'a 'oku hoko 'i ho'o 'alu ki he ako va'ingá Kelela?"

Na'á ne pehē ange, "Oku ou fakalakalaka." Na'á ne fakakaukaú ki he ongo fakalata na'á ne ma'u 'i he'ene fakahū faka'osi hili ha'ane ngāue mālohi 'o lau uike he ako va'ingá.

"Oku tonu ia. 'I he taimi 'oku tau akoako aí, 'oku tau ngāue'i ai 'etau tuí. 'Oku tokoni ia ke mālohi ange 'etau fakamo'oní. Pea 'okú ne 'ai ke tau fiefia ange."

Ne te'eki ai fakakaukaú pehē 'a Kelela kau ki he tuí. Kuó ne fanongo 'oku hangē 'a e tuí ha tengai'i 'akaú. Ka na'e 'ikai ke ne teitei 'ilo 'e lava ke hangē ia ko e pasiketipoló! Na'á ne fakakaukaú ki he ngaahi palani 'oku fa'u 'e he'ene faiakó ki he'enau timí. *Mahalo te u lava foki o fa'u ha palani ako va'inga*, ko 'ene fakakaukaú ia, *kae fai ia ki he tuí!* 'I he'ene a'u pē ki 'apí, na'á ne ma'u ha pepa lahi pea kamata ke ne tohi:

- Lotu—pongipongí mo e po'ulí
- Ako folofola—'aho kotoa pē
- Ma'u Lotu—Sāpate kotoa

Mahalo ne 'ikai fu'u faitatau fēfē hono faka'aonga'i e tuí mo e ako va'inga pasiketipoló. Ka ko e ako va'ingá ko e ako va'inga. Na'e ongo'i loto-māfana mo loto-fiefia 'i he'ene vakai ki he'ene palaní. Na'á ne falala ki he Tamai Hēvaní mo 'ilo'i te Ne tokoni'i ia! ●

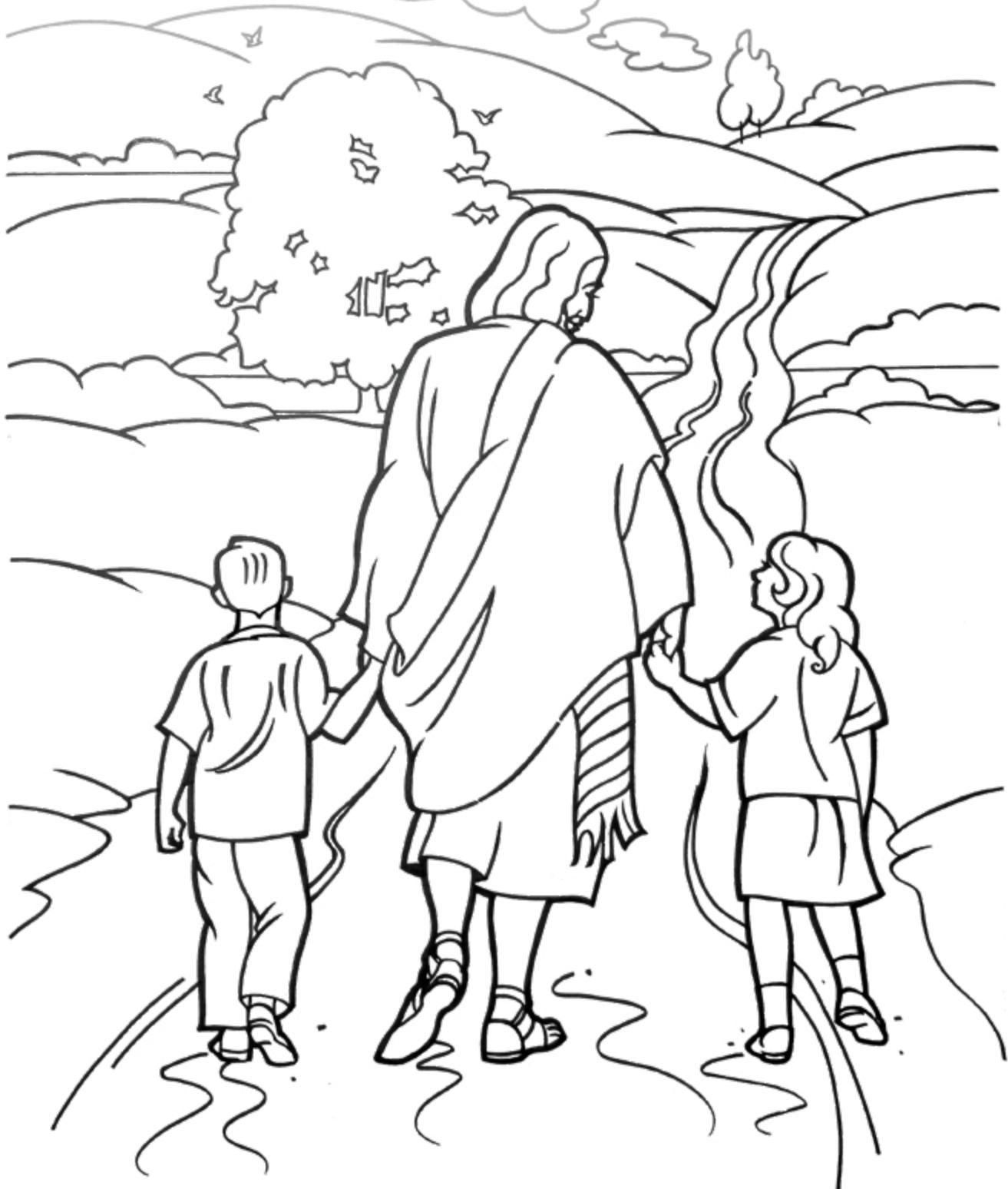
\* Richard G. Scott, "Fakamu'omu'a Ho'o Ngāue'i e Tuí," *Liahona*, Nōvema 2014, 92–95.



# Ko ha Hala Fo'ou

**'I hono papitaiso aú, 'oku ou fili ke foua ha hala fo'ou mo Sīsū.**

(Vakai, Loma 6:4.)



*'Oku poupou'i 'e he peesi ko 'ení e peesi 122 'o e Ha'u 'o Muimui  
'Iate Aú, ma'á e Palaimelí mo e peesi 124 ma'á e ngaahi fāmilí.*

# Fakahā pea Tala



‘O ku ou saīia ‘aupito hono foko-tu’utu’u e fakamatala hisitōlia fakafāmilí, pea ‘oku ou fiefia ke ‘alu ki he lotú mo hoku fāmilí.

**Malia O., ta’u 11, Palāsila**

N e toki papitaiso pē homau fāmilí, pea na‘a mau lototaha kotoa ‘oku mau saīia ‘i homau siasi fo’ou. I ha pō ‘e taha hili ‘emau efiafi fakafāmilí ‘i ‘apí, ne fokotu’u mai ‘e he’emau fine’eikí ke mau fa’u ‘emau fu’u ‘akau fakafāmilí ‘aki e ‘ū tā paasipooti motu’á. Ko ha pō fakalata ia!

**Sōsiua, Matelita, mo Kaleimi K., ta’u 9, 11, mo e 7, Pule’anga Tongá**



‘O ku ou saīia ke tokoni ki hoku fāmilí.

**Lisimeli S., ta’u 9, Pueto Liko**



‘O ku ou fiefia ‘i he tokoni mai hoku ngaahi kaungā-me’á ki he’eku ngaahi fehu’i.

**Likato A., ta’u 9, Pueto Liko**



**Meli P., ta’u 8, Polivia**

‘O ku ou saīia ke lau e Tohi ‘a Molomoná ki hoku ki’i tehiná. Ko e potufolofola ‘oku ou manako aí ko e 1 Nifai 3:7.

**‘Emilia L., ta’u 10, Siamane**



# Mālō e Lelei mei Kōlea Tonga!



Ko Mako mo  
Paolo kimaua.

Kau mai  
'i he'ema 'a'ahi  
ki Kōlea Tongá!



'Oku tu'u 'a **Kōlea Tonga** i 'Ēsia Hahake. 'Oku 'i ai ha kakai 'e toko 50 miliona nai mo ha kau mēmipa 'o e Siasí 'e meimeい toko 88,000.



'Oku ui e 'alafapeti faka-Kōlea ko e Hangula. Ko ha fakatātā eni mo e hingoa 'o e Siasí 'i he faka-Hangulá 'i tu'a 'i ha 'apisiasi.

**KŌLEA  
TONGA**



'Oku fakatau ha ngaahi fāmili Kōlea tokolahī mei he 'ū māketi hangē ko 'enī, 'a ia te nau lava ai 'o fakatau fua'i'akau, vesitapolo, kakano'i manu, mo ha faka-māmālohi mei he kau fakatau he ve'e halā. Ko e me'akai manakoa faka-Kōlea 'e taha ko e bibimbap, ko ha laise 'oku fio fakataha.



I Kōlea, 'oku angama-heni 'aki 'a e tangutu he falikí 'i 'api pe 'i ha falekai. 'Oku ako, va'inga, mo ma'u me'atokoni fakataha ha ngaahi fāmili tokolahi 'i ha tēpile ma'ulalo hangē ko 'ení.

**Fakamālō atu  
'i ho'o fie 'a'ahi ki Kōlea  
Tonga mo kimauá.  
Tau toki sio!**

NGAAHI TĀ FAKATATA'A KATIE MCDEE



'Oku 'a'ahi e fāmili ko 'ení ki he tempiale Soulú. Na'e fakatapui ia 'i he 1985 'i he kolomu'a 'o Kōlea Tongá.

## Fe'i loaki mo e ni'ihi hotau ngaahi kaungāme'a mei Kōlea Tongá!



Ko e taimi kotoa pē 'oku ou fetaulaki ai mo ha 'ahi'ahi, 'oku 'omai ha nonga ki hoku lotó 'i he'eku fakaukau ki he Tamai Hēvaní. 'Oku ou 'ilo' 'oku mo'ui mo'oni 'a e Tamai Hēvaní mo Sisū. Pea te u muimui kiate Kinaua.

**Ha-iuni S., ta'u 11**



Ko e ngaahi taimi 'e ni'ihi 'oku ou fie taa'i hoku tuonga'ané kapau te ne holoki ki lalo 'eku tu'unga poloká pe kohikohi'i 'eku pepa akó. Ka 'oku ou ako ke u kātaki. 'Oku ou feinga koe'uhí 'oku ou fie fili ki he totonú.

**Se-iungi H., ta'u 8**

**'Okú ke ha'u mei Kōlea Tongá?  
Tohi mai kiate kimaua! Te ma sai-ia 'aupito ke fanongo meiate koe.**

# A'UKI HE

Fai 'e David Dickson

Ngaahi Makasini 'a e Siasi  
(Makatu'unga i ha talanoa mo'oni)

"Manatu ma'u ai pē kiate ia, mo tauhi 'ene ngaahi fekau" (Molonai 4:3).

"Leva, 'oku te'e ki 'osi ho'o kai pongipongí," ko e Fine'eikí ange ia. Ne teke'i atu 'e he Fine'eikí e fanga ki'i peleti vesitapolo ikí ke ofi ange kia Suhiuka.

Ne sio hifo 'a Suhiuka ki he'ene kai pongipongí. Na'e tōmui 'ene teuteú! 'Oku angamaheni 'aki hono tokoni'i ia 'e hono ta'oketé ke teuteu ki he lotú. Ka ne kei 'i ha feitu'u ia 'e taha, pea ne pau ke teuteu 'a Suhiuka 'iate ia pē he 'ahó ni.

Ne tali ange 'e Suhiuka, "Sai ia Fine'eiki." Na'á ne fakavave ke 'osi 'ene kai. Hili iá na'á ne fā'ufua ki he'ene Fine'eikí peá ne fakavavevave ki he matapaá.

Na'e ta'ofi ia 'e he Fine'eikí. "Oku 'i hena ho'o telefoní"

Ne hiki hake ia 'e Suhiuka. "Io. Te u text ki he'eku faiako Palaimelí kapau 'e 'i ai ha palopalema."

"Kae hā ha falani māfana ke tui loto 'i ho koté? 'Oku momoko."

Ne faka'ali'ali ange 'e Suhiuka hono falani māfaná ki he'ene Fine'eikí.

Na'á ne kamo ange leva. Ne fakavavevave atu 'a Suhiuka ki he halá. Ne hanga 'e he ngaahi ongo 'o e koló 'o 'ai ia ke ne malimali. Ne fakalata 'aupito ke nofo 'i ha taha 'o e ngaahi kolo lalahi taha 'i Kōlea Tongá.

Ka na'e kei faka'amu pē 'a Suhiuka ne 'i ai hono ta'oketé. Na'á na fa'a 'alu fakataha ma'u pē ki he lotú.

Na'á ne pehē loto pē, "Oku ou 'ilo'i e halá." Pea ne 'ikai fuoloa mei ai, kuó ne 'i he tau'anga pasi 'uluakí.

Ka ko ia toko taha pē ne 'i aí. Ko ha me'a ngali kehe ia. Na'á ne vakai'i hono uasí. Pau pē na'á ne tōmui he pasí! 'E toe tali leva ki he pasi hokó.

Hili ha ngaahi miniti si'i, ne kamata ke fakatahataha mai ha kakai kehe. Ne faifai pea a'u mai ha pasi lanu pulū maama. Ne kaka hake 'a Suhiuka 'i he sitepú, totongi e faka'ulí, peá ne tangutu ki lalo.

*Ta-tink!*

Ne vakai'i 'e Suhiuka 'ene telefoní 'i he tatangi 'a e text. Ko 'ene faiako Palaimelí ia.

# LOTÚ

“Okú ke ‘i he pasí? Manatu‘i, kapau te ke hē, te mau ‘alu atu ‘o kumi koe!”  
Na‘á ne malimali mo tali e text. “Io. ‘Oku ou heka ai he taimí ni.”

Ka ko e ki‘i heka pasi nounouú pē ia. Ko e pasi fika uá, ‘e heka ia ai ‘o laka hake he houa ‘e tahá.

Ne sio hifo ‘a Suhiuka ki he taimí peá ne fakafulofula. Ne ‘ikai ke ne fie li‘aki lotu. Na‘á ne saii‘ia ‘aupito ‘i he konga lotu he sākalamēniti kotoa pē ‘a ia ‘oku pehē ke “manatu ma‘u ai pē kiate Ia.” Ne ‘uhinga ia ke manatu ma‘u pē kia Sīsū. Pea ne fie fai ia ‘e Suhiuka.

I hono fakaafe‘i ia mo hono ta‘oketé ‘e hono mehikitangá mo e fa‘ē-tangatá ki he lotú he ngaahi māhina si‘i kuo hilí, na‘á ne fe‘iloaki mo e ongo faifekaú. Ne ako‘i kinaua fakatou‘osi ‘e ‘Eletā Kimi mo ‘Eletā Muni fekau‘aki mo Sīsū. Ko e lahi ange e me‘a ne ako ‘e Suhiuka kau kia Sīsū, ko e lahi ange ia ‘ene manako ke fakakaukau kiate Iá.

*Ta-tink!*

Ne pehē mai e text, “Kuó ke ‘osi fetongi pasi?”

Na‘á ne tali atu, “Te‘eki ai.”

Ne ofi atu e pasí ki he hala ne fie ma‘u ke hifo ai ‘a Suhiuka ‘o fetongi pasí. Na‘á ne fehu‘i ange ki he faka‘ulí pe kuo ha‘u ‘ene pasi fika uá.

Ne talaange ‘e he faka‘ulí, “Kuó ke tōmui koe ai. ‘Oku tau mai e pasi hokó ‘i ha miniti ‘e 15.”

“Oi, ta ‘oku sai,” ko Suhiuka ange ia. “Mālō”

Hili ha‘ane fetongi pasi tu‘o ua, ne hū fakavavevave atu ‘a Suhiuka ki falelotu. Ne ‘osi tuku atu ‘e he‘ene mehikitangá mo ‘ene fa‘ētangatá hano nofo‘anga. Ne faifai pea a‘u mai!

Ne fakakaukau ‘a Suhiuka ki he me‘a kotoa na‘á ne fai ke a‘u ki he lotú. Na‘á ne fakakaukau ki he ni‘ihī ne nau tokoni‘i iá. Na‘á ne ongo‘i ‘oku fiefia e Tamai Hēvaní ‘i he‘ene ‘i aí.

Ne fai ‘e Suhiuka ha ki‘i lotu fakalongolongo. “Fakamālō atu Tamai Hēvaní ‘i he lava ke u ha‘u ki he lotú he ‘aho ní.” ●





# Ko Ho Sinó Ko Ha Temipale

1. Kosi e 'ū kaati 'i he peesi hokó pea fola kinautolu ke lava e taha kotoa 'o sio mo a'u ki ai.
2. Taufetongi 'i hono lī 'o ha fo'i lulu. Hili ha lulu 'a ha taha, kumi e mata'ifika ko iá 'i he "Ngaahi Mo'oni fekau'aki mo e Temipalé" pea lau le'olahi ia.
3. Kumi e kaati 'okú ne ako'i ha mo'oni faitatau fekau'aki mo e sinó. (Tokoní: Kumi e ngaahi faka'ilonga tataú.) Ko ho'o ma'u pē hono hoa totonú, ala atu 'o tātaa'i e kātí! Pea lau le'olahi e kātí mo fai e 'ekitivitií.
4. Toutou lī pē mo tātaa'i kae 'oua kuo kau e taha kotoa, pe ko hano lau kotoa e 'ū kātí.



*Ne ako'i 'e he 'Apostolo ko Paulá ko hotau sinó ko ha temipale (vakai, 1 Kolinitō 6:19). Ko ha ki'i va'inga eni te ke lava 'o fai ke ke ako lahi ange ai.*

## NGAAHI MO'ONI FEKAU'AKI MO E TEMIPALÉ

1. Ko e temipale kotoa pē ko e fale ia 'o e 'Eikí.  

2. 'Oku kehekehe pē e temipalé 'i tu'a. 'Oku 'i ai ha ngoue mo ha fauniteni 'i ha n'ihi. 'Oku nau fōtunga mo lanu kehekehe. 'Oku faka'ofo'ofa e temipale kotoa pē.  

3. 'Oku ngāue e kakaí he 'aho kotoa 'i he tafa'aki ki tu'a 'o e temipalé mo tauhi ia ke faka'ofo'ofa.  

4. 'E lava foki ke fakama'a mo e loto'i temipalé 'e he kakaí! 'Oku fakapapau'i 'e he kau ngāue mo e kau ngāue tokoní 'oku ma'a mo fakalelei'i e me'a kotoa.  

5. 'Oku faka'aonga'i e 'ū temipalé ke fai e ngāue 'a e Tamai Hēvaní.  

6. Ko e 'ū temipalé ko ha ngaahi feitu'u makehe mo toputapu ia 'oku totonu ke faka'apa'apa'i.  




Ko e sino kotoa pē ko ha tempiale ia 'oku nofo ai e laumālie 'o e tokotaha ko iá. 'E lava foki ke nofo e Laumālie Mā'oni'oní mo kitautolu.



'Oku lanu, fōtunga, mo lalahi kehekehe e ngaahi sinó. Tatau ai pē pe ko e hā, 'oku faka'ofo'ofa e sino kotoa pē.



'E lava ke tau ngāue he 'aho kotoa ke tauhi ke mo'ui lelei hotau sinó 'aki 'etau kaukau, ma'u ha me'atokoni lelei, mo fakamālohisino.



Kole ki ha taha ke ne fakamatala atu ha taimi na'a ne ongo'i ai e Laumālie Mā'oni'oní.



Talamai ha me'a 'e lava ke fai 'e he sinó.



Talamai ha me'a 'e taha 'oku lelei ke kai mo inu mo ha me'a 'e taha 'oku 'ikai totonu ke tau kai mo inu.



Te tau lava 'o tauhi 'etau fakakaukaú ke ma'a 'aki e laukonga, sio, mo fanongo ki he ngaahi me'a pē 'okú ne fakaafe'i e Laumālié.



Te tau lava 'o faka'aonga'i hotau sinó ke tokoni ki he kakaí mo fai e me'a ne mei fai 'e Sīsuú.



'Oku totonu ke 'ofa'i mo faka'apa'apa'i ho sinó. Kapau 'e fakamamahi'i pe ala atu ha taha ki ho sinó 'i ha fa'ahinga founiga 'okú ke ongo'i ta'efiemālie ai, tala ia he taimi pē ko iá ki ha taha lahi falala'anga.



Hiva ha vesi mei ha hiva 'okú ke manako ai he Palaimelí.



Lea fakahikihiki'i ha taha mo tā nima ki ai!



Toe lī pē.

*Ne kau atu ki ha ongo siasi kehekehe ‘a Keli mo Mako.  
Te na lava nai ‘o hoko ko ha ongo kaungāme‘a lelei?*

*“Ka ke ‘i he kakai tuí ko e faka‘ilonga” (1 Timote 4:12).*

**T**a toe ‘alu ‘o ‘omai ha ‘ū va‘akau!” Ko Keli ange ia kia Mako.

Ne sio hake ‘a Mako ki he langí. “Te u ‘alu ki ‘api. ‘Oku meimeī tō e la‘á.”

Ne talaange ‘e Keli, “Ka ‘oku te‘eki ke ‘osi ‘eta kolotaú!”

“Kātaki!” Ko e kaila mai ia ‘a Mako mo fakavavevave atú. “Kuo pau ke u ‘i ‘api ki mu‘a he Sāpaté!”

Ne mapuhoi ‘a Keli. Ne ‘i ai ha ngaahi me‘a lelei ‘i he‘ene hoko ko ha kaungāme‘a ‘o Makó, pea ‘i ai ha ngaahi me‘a faingata‘a. Ko e lahi tahá ko ha faingata‘a

pē ‘e taha. Ne ‘ikai lahi hona taimi va‘inga fakatahá. Na‘á na ‘i ha foomu tatau pē he akó kae ‘ikai ‘i ha kalasi tatau. Ne ‘ikai ke na mālōlō si‘isi‘i he taimi tatau. Pea ko e tahá, ‘okú na nofo mo hona fāmilí he Sāpaté. Ne kamata e Sāpaté ‘i he tō ‘a e la‘á ‘o e pō Falaité, he siasi ‘o Makó. Ka ko Kelí, ne hoko e Sāpaté ‘i he ‘aho Sāpaté.

Pea ko e ngaahi me‘a lele? Ne lahi ‘aupito ia. Ko e tahá, na‘e ‘ikai teitei hoha‘a ‘a Keli pe ‘e kapekape ‘a Makó, feinga‘i ia ke ne fai ha me‘a ‘oku kovi, pe sio ‘i ha me‘a ‘oku ‘ikai sai. Na‘á ne ‘alu mo hona fāmilí ki ha siasi kehe, ka ne nau tui tatau ‘i ha ngaahi me‘a lahi na‘e fai ‘e Keli. Hangē ko hono tauhi ‘o e ‘aho Sāpaté ke

# KOLOTAÚ mo e Kaungāme‘á

Fai ‘e Kasey Tross  
Makatu‘unga ‘i ha talanoa mo‘oni



mā'oni'oní, neongo 'oku nau fakahoko ia 'i ha 'aho kehe.

Ne tukuhifo 'e Keli e 'ū va'akaú peá ne hū atu ki loto.

"Ne 'alu 'a Mako ia ki 'api?" Ko e fehu'i ange ia 'a e fine'eikí.

"Io," ko Keli ange ia, "i ha'ane tō hifo ki ha fu'u sea. "Oku tātaaitaha ke ma toe va'inga."

"Mahalo pē te mo lava 'o fakataha he Falaité. "Ko ha 'aho mālōlō," ko e Fine'eikí ange ia.

"Ta 'oku sai," ko e tali fiefia ange ia 'a Kelí. Te ne teu'u'i e me'a kotoa pē koe'uhí ke fai mo na kamata ngāue leva ki he'ena kolotaú 'i he ha'u 'a Makó.

Lolotonga e akó he konga kimui 'o e uike ko iá, ne fai 'e he faiako 'a Kelí ha fanonganongo. 'E sio faiva fakataha e kalasi tolú kotoa.

"Io!" ko Keli ange ia. Na'a ne fa'o 'ene puha kai ho'ataá 'i he'ene kato naunaú peá ne 'alu ki he feitu'u mālōlō'anga 'i he vaha'a 'o e 'ū loki akó.

Ne ma'u 'e he taha kotoa ha feitu'u ke tangutu ai he falikí, pea ne tamate'i 'e he kau faiakó e māmá. Ne fiefia 'aupito 'a Keli 'i he kamata 'a e faivá. Ne fekau'aki ia mo ha ongo tamaiki tangata na'a na langa fakataha ha kolotau, 'o hangē pē ko 'ene langa ha 'ā malu'i mo Makó! *Kapau te ma toe faka'osi ia*, ko 'ene fakakaukaú ia. Ne kalokalo hono 'ulú pea toe sio atu ki he la'i laá.

Ka 'i he hokohoko atu 'a e faivá, ne fakatokanga'i 'e Keli ne 'ikai fu'u lelei e lea ne faka'aonga'i aí. Ne faka'au pē ke fakalalahi 'ene ongo'i ta'efiemālié. Ne 'ikai ke ne 'ilo'i e me'a ke faí.

'I he taimi pē ko iá na'a ne ongo'i hano tātaa'i mai hono umá. Ko Mako ia! Kuó ne totolo mai mei mui

'aupito 'i he lotolotonga 'o e fānau ako tokolahí ke talanoa mai kiate ia.

Na'a ne fanafana ange, "Keli, 'oku 'ikai ke u tui 'oku totonu ke ta sio hení. 'Oku ou pehē 'oku totonu ke ta 'alu 'o kole ki he kau faiakó pe 'e lava ke ta laukonga kitaua."

Ne toki fakatau e mānava 'a Kelí. Ko ha ongo lelei ia ke 'ilo'i 'oku 'i ai ha taha 'okú ne ongo'i hangē ko iá.

"Io. 'Oku 'ikai ke u sa'iia mo au he faiva ko 'ení."

Na'a na tu'u hake 'o 'ete'ete takai atu 'i hona ngaahi kaungāakó kae 'oua kuó na a'u ki he'ena ongo faiakó. Ne 'alu 'a Mako ki he'ene faiakó, kae 'alu 'a Keli ki he'ene faiakó. Na'a ne kole ange pe 'e lava ke ne 'alu ia 'o laukonga kae 'ikai sio faiva, pea na'e 'io ange 'ene faiakó.

'I he lue 'a Keli ki hono loki akó ke laukongá, na'a ne sio atu 'oku fai 'e Mako e me'a tatau. Na'a ne ta'ata'alo mai mo malimali. Ne malimali atu mo Keli. Ne laka ange hono ma'u 'o ha kaungāme'a mo'oní 'i hano faka'osi 'o ha kolotau. ●

*'Oku nofo 'a e tokotaha na'a ne fa'u 'i Veisinia, USA.*



"Kuó u fakatokanga'i ha fa'ahinga lelei lahi 'i he kakai 'o e ngadhi tui fakalotu kotoa pē."

*'Eletā Quentin L. Cook 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "Ko e Me'a Faka'aho Ta'engatá," Liahona, Nōvema. 2017, 53.*

# 'A'ahi 'a 'Eletā 'Enitaseni ki he 'Aivolī Kousí

Ko e taha 'o e ngaahi fuofua sitepu 'i hono langa 'o ha tempiale fo'ou ko ha fakataha makehe 'oku ui ko e "tanupoú." Ne fononga 'a 'Eletā Niila L. 'Enitaseni mo Sisitā Kefi 'Enitaseni ki he 'Aivolī Kousí ki hono tanupou 'o ha tempiale fo'ou.



Ne faka'aonga'i 'e he fānaú ha 'ū sāvolo lanu koula ke tokoni ki hono "tanu e pou" ki he temipalé. Hili iá, 'e lava leva ke kamata e langá. 'E fakafuofua ki ha tātu 'e ua hono langa e temipalé.

"Tuku ke tau  
fai mateaki . . . ke o'i ha  
'ulungaanga lelei ange mo  
mateuteu hotau ngaahi laumā-  
lié ke hū ki he tempiale kuo  
fakatapuí. Tuku ki he fānaú ke  
tau tu'u ma'u ange 'i he muimui  
ki he Fakamo'u."



Ne fakahoko 'e 'Eletā 'Enitasoni ha lotu ke fakatāpui 'o e kelekele ki he tempiale fo'oú. Nā'a ne fai ha lea mo Sisitā 'Enitaseni 'i he lea faka-Falaniseé, ko e lea fakapule'anga ia aí. Ne pehē 'e Sisitā 'Enitaseni 'okú ne fiefia 'i hono tuku 'e Sisū ke tau hū ki Hono falé, 'a e temipalé. 'Oku tau ma'u ai ha ngāhi tāpuaki he 'ikai lava ke tau ma'u 'i ha toe feitu'u kehe he māmaní.





'E hā peheni e temipalé.

'I he lolotongá ni 'oku fononga houa 'e 12 e kāingalotu 'i he 'Aivolī Kousí ki he temipale ofi tahá, 'i he fonua ko Kaná. Hili ha ngaahi ta'u si'i mei hení, 'e lava ke 'alu e fānau 'oku nau ta'u motu'a fe'unga ke fakahoko e papitaiso fakatemipalé, ki ha temipale faka'ofo'ofa 'i honau fonuá pē!

### **'Oku Tau Sai'ia he Sio ki he Temipalé**

Ko e founga eni 'oku hiva 'aki 'e he fānaú e ““Oku ou fie sio he temipalé” “i ha ngaahi lea fakafonua kehekehe 'e ono. Muimui 'i he laine he sētesi takitaha ki he lea totonú.

Me encanta ver el templo

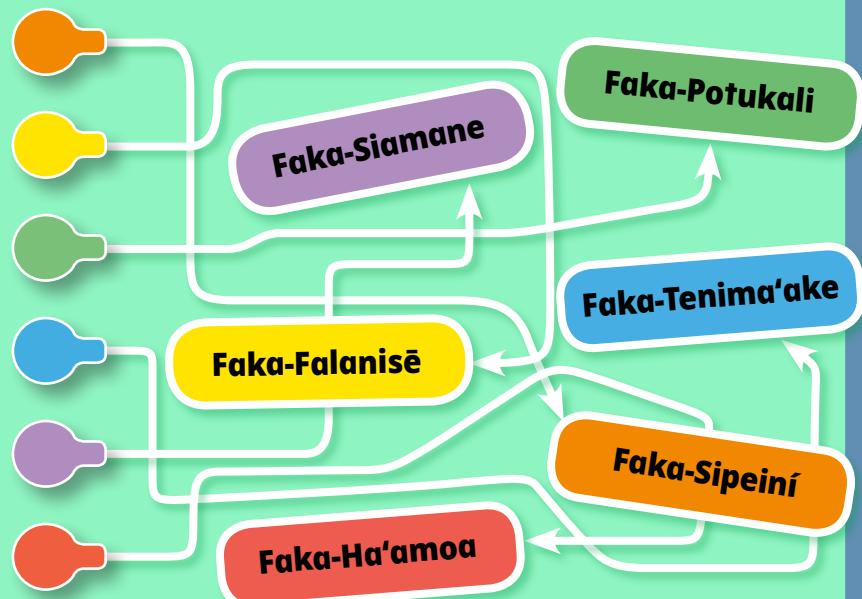
Oh, j'aime voir le temple

Eu gosto de ver o templo

Jeg elsker herrens temple

Ich freu mich auf den tempel

Out e fia vaai I le malumalu



FAKAKAUKAU LELEI

‘Oku ou lava ‘o fai e ngaahi me‘a ‘oku faingata‘á.





Fai 'e Sisitā  
Michelle D. Craig  
Tokoni 'Uluaki i he  
Kau Palesitenisī Lahi  
'o e Kau Finemuī

# Ko ha Fāmili 'o Ha Kau Tau Kei Talavou



"*Oku totonu ke mou 'ai kiate kimoutolu 'a e huafa 'o Kalaisi*" (3 Nifai 27:5).

**N**e u 'a'ahi 'e taha ki ha fāmili 'i Silei. Kuo pekia 'enau tamaí 'i ha fakatu'utāmaki he māhina kimu'a peá u 'alu atú. Ko e taha 'o e fānaú ko ha ki'i tamasi'i ko Penisimani. Na'á ne ta'u 10.

Kimu'a pea hoko e fakatu'utāmaki ki he tangata'eiki 'a Penisimaní, na'á ne fai 'enau lēsoni efiafi fakafāmili 'i 'apí. Ne fekau'aki ia mo e kau tau kei talavou mei he Tohi 'a Molomoná (vakai, 'Alamā 53:16–22; 56:42–57). Na'á ne fakamatala ki he'enau to'a mo 'enau falala ki he 'Otuá.

'I he fanongo e fine'eiki 'a Penisimaní kau ki he fakatu'utāmakí, na'á ne fakakaukau ki he lēsoni 'a Penisimaní. Na'á ne talaange ki hono fāmilí, "Oku fie ma'u ke tau to'a hangē ko e kau tau kei talavoú. 'Oku 'i ai ha feinga tau 'e taha kuo pau ke tau tau'i."

Ne faingata'a eni ki he fāmili 'o Penisimaní. Ne nau ongo'i kuo mafuli 'enau mo'uí. Ne pau ke nau hiki ki ha

fale 'e taha 'o nofo mo 'enau kui fefiné. Pea na'e mātu-'aki ongo mo'oni e mole 'enau tangata'eikí. Ka ne nau 'ilo'i te nau toe fakataha mo ia ha 'aho. Na'a nau faka-kaukau leva ke nau hoko ko ha fāmili 'o ha kau tau kei talavou. Ne talamai 'e Penisimani kiate kimautolu, "Oku ou feinga ke u to'a."

Na'á ku hū atu ki honau falé 'i ha'aku fie fakafiemālie'i kinautolu. Ka ko au na'á ku mavahe 'o ongo'i kuo tāpuekina aú. 'Oku to'a 'a Penisimani mo hono fāmilí 'i he'enau fepaki mo e feinga tau ko 'ení. 'Oku ue'i faka-laumālie au 'e he'enau tuí.

Te tau lava kotoa 'o to'a hangē ko Penisimaní. 'Oku 'ikai 'uhinga e to'a ke 'ikai ke tau teitei mamahi pe ilifia. 'Oku 'uhinga ia ki hono ma'u 'o e tui 'e tokoni'i kitautolu 'e he Tamai Hēvaní ke tau foua e ngaahi taimi faingata'a. 'I he taimi 'oku hoko mai ai e ngaahi me'a faingata'a, te tau lava 'o fili ke falala kiate Ia. Te tau lava kotoa pē 'o hoko ko ha kau tau kei talavou! ●

# ‘Oku Fakatomala ‘a Paula



Hili e pekia ‘a Sīsuú, ne hokohoko atu hono ako‘i ‘e He‘ene kau ākongá e kakaí. Ka ne ‘ikai sai‘ia e taha kotoa ‘i he me‘a ne ako‘i ange kiate kinautolú. Ne ‘i ai ha tangata ko Paula na‘á ne fu‘u angakovi ‘aupito kiate kinautolu ne nau muimui kia Sīsuú.



'I ha 'aho 'e taha lolo-tonga e fononga 'a Paulá, na'á ne mamata ki ha maama ngingila mei he langí. Na'á ne fanongo ki he le'o 'o Sīsuú! Ne talaange 'e Sīsū kia Paula ke ne kamata tokoni'i e kakaí ke nau fakatomala mo muimui kiate Ia.



Ne fakakuihi 'e he maama ngingilá 'a Paula. Ne 'i ai ha tangata mā'oni- 'oni ko 'Ananaia na'á ne fakamo'ui e fofonga 'o Paulá pea papitaiso ia.

Hili iá, ne ako'i 'e Paula  
e kakaí kau kia Sīsū Kalaisi.  
Ko ha faifekau, faiako, mo ha  
taki mā'ongo'onga ia 'i he  
Siasi 'o Kalaisí.

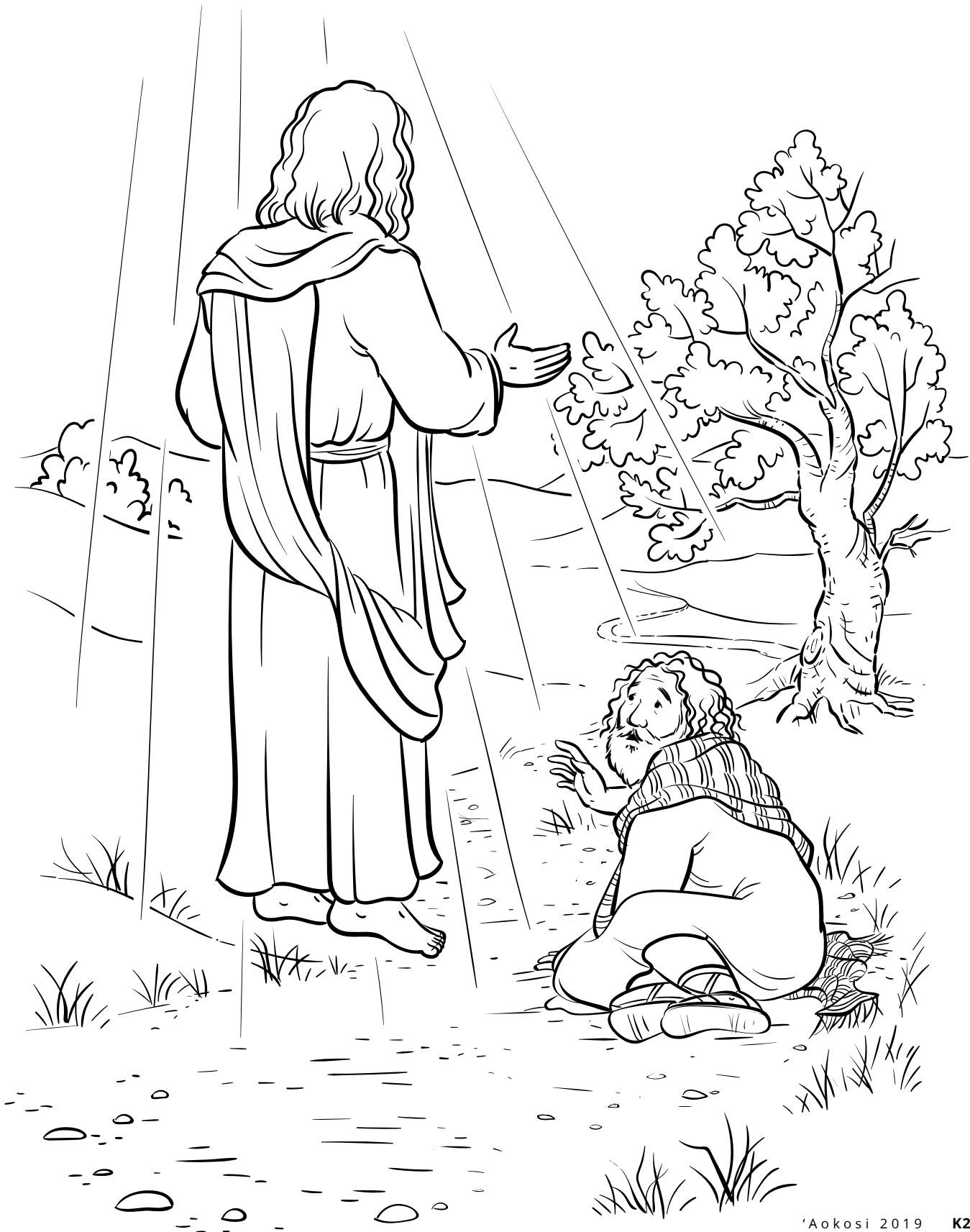




Te u lava ‘o fili ke anga’ofa kae ‘ikai angakovi.  
Te u lava ma‘u pē ‘o fili ke muimui kia Sīsū. ●

*Lau e talanoa ki he ului ‘a Paulā ‘i he Ngāue vahe 9, 22, pe 26.*

# Ne Mamata 'a Paula kia Sisú



# Si'i Ngaahi Mātu'a

'Oku ako'i 'e he makasini 'o e māhina ní e fānaú fekau'aki mo e ngaahi 'uluaki tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí (vakai, Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:4):

- 'Oku ako ha ki'i ta'ahine ke ngāue'i 'ene **tuí** (peesi K4–K5).
- Ne 'omi 'e Paula kiate kitautolu ha sīpinga 'o e **fakatomalá** 'i he'ene fili ke muimui kia Sisū (peesi K20–K22).
- 'Oku fakamanatu mai 'e ha peesi tā valivali ko hotau **papitaisó** ko ha faingamālie ia ke kamata'i ha halafononga fo'ou mo Sisū (peesi K6).
- 'Oku ako'i kitautolu 'e Palesiteni 'Aealingi ke fakaava hotau lotó ki he **Laumālie Mā'oni'oni** (peesi K2).

Te ke lava 'o fekumi mo ho'o fānaú ki he ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení 'i ho'o lau e makasini ki he māhina ní. Mahalo te ke fie siakale'i pe laine'i kinautolu he taimi kotoa pē 'okú ke vakai ai kiate kinautolu 'i ha talanoa. 'E lelei 'aupito ia ke mou ale'a'i fakafāmili ia!

Hokohoko atu e mo'ui faivelengá,  
Ko e *Kaume'a*

## Founga ke 'Oatu Ai e Tā Valivali pe A'usia Ho'o Ki'i Tamasí'i pe Ta'ahiné ki he Liahoná

'Alu ki he liahona.lds.org pea lom'i 'i he "Submit an Article or Feedback." Pe 'imeilli ia ki he liahona@ldschurch.org fakataha mo e hingoa 'o e fānaú, tātu motu'ā, kolo 'oku nofo aí, mo e fakamatala fakangofua ko 'ení: "Ko au, [fakahū ho hingoā], 'oku ou faka-ngofua e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ke faka'aonga'i e ngāue 'eku fānaú 'i he ngaahi makasini 'e Siasi, 'i he 'ū uepisaití mo e mītia fakasōsialé, pea lava ke kau 'i he ngaahi lipooti faka-Siasi, naunau pākí, 'ū vitioó, pulusí, mo e naunau akó." 'Oku 'ikai ke mau fāta tatali ke fanongo meiate koe!



**Kumi e Liahona 'oku  
fufuu'i 'i lotó!**

## FAKAHOKOHOKO 'O E TOHÍ

- K2** Mei he Kau Palesiteni 'Uluaki: Fakaava Ho Lotó ki he Laumālie Mā'oni'oni
- K4** Ko Hono Akoako 'o e Tuí
- K6** Ko ha Hala Fo'ou
- K7** Fakahā pea Tala
- K8** Mālō e Lelei mei Kōlea Tonga!
- K10** A'u ki he Lotú
- K12** Ko Ho Sinó Ko Ha Temipale
- K14** Kolotauú mo e Kaungāme'a
- K16** Kau 'Apostolo 'i he funga e Māmaní: 'A'ahi 'a 'Eletā 'Enitaseni ki he 'Aivolī Kousí
- K18** Fakakaukau Lelei: 'Oku Ou Lava 'o Fai Ha Ngaahi Me'a Faingata'a
- K19** Ko ha Fāmili 'o Ha Kau Tau Kei Talavou
- K20** Ngaahi Talanoa Mei he Folofolá: 'Oku Fakatomala 'a Paula
- K23** Peesi Valivali: Ne Mamata 'a Paula kia Sisū